

SEVİNC ƏLİYEVƏ

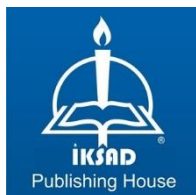
ORXON-YENİSEY
ABİDƏLƏRİNDƏ
TOPONİMLƏR

İKSAD
Publishing House

SEVİNC ƏLİYEVƏ

**ORXON-YENİSEY
ABİDƏLƏRİNDƏ
TOPONİMLƏR**

Copyright © 2024 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2024©

ISBN: 978-625-367-906-4

Cover Design: İbrahim KAYA

October/ 2024

Ankara / Türkiye

Size = 16 x 24 cm

Ön söz

Köklü və zəngin tarixə malik türk xalqlarının qiymətli mədəni irsi kimi Orxon-Yenisey abidələrinin tarixi və filoloji aspektdə öyrənilməsi türkologiyasının olduqca vacib məsələlərindəndir. Məlumdur ki, onomastik vahidlərin tədqiqi etnogenez problemlərinin həllində də açar rolu oynayan vasitələrdəndir. Morfoloji təhlil əsasında müəyyən edilən bu yer adları sistemi türklərin yayıldıqları coğrafi ərazilərin ardıcıl izlənilməsi baxımından da maraq doğurur. Bu mənada Sevinc xanım Əliyevanın qədim türk leksikasının bəlli bir qatını təşkil edən və türk dillərinin pozulmaz qrammatik qanunauyğunluqları üzrə yaranmış onomastik leksikaya - onun bir qolu olan toponimlərə ayrıca əsər həsr etməsi təqdirəlayiq haldır.

Türkologiyada iz qoymuş alimlərin araşdırmalarından sonra Orxon-Yenisey abidələrinin toponimlər sistemini, üstəlik də tarixi və coğrafi amilləri kifayət qədər genişliyi ilə nəzərə almaqla etimoloji və struktur planda təhlilə cəlb etmək tədqiqatçıdan böyük məsuliyyət tələb edir.

Orxon-Yenisey abidələrində qeydə alınan yer adlarına dair ilk monoqrafik tədqiqat olması Sevinc Əliyevanın «Orxon-Yenisey abidələrində toponimlərə kitabının bu baxımdan da əhəmiyyətini artırır. Türk yazı dilinin ilk nümunələri olaraq tarixşünaslıq, dilçilik, mətnşünaslıq və s. cəhətdən geniş tədqiq edilmiş Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin mənşəyi probleminə ayrı-ayrı araşdırmalarda bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Sevinc Əliyeva isə yenilikçi ruhu ilə seçilən bu kitabında mövcud tədqiqatları ümumiləşdirib toponimləri etimoloji səpkidə öyrənmək yolu ilə getmiş, xüsusi leksik vahid kimi yanaşdığı həmin yer adlarını qruplaşdıraraq onları sistemli təhlilə cəlb etmiş, mətn daxilində bu vahidlərin leksik-semantik və morfoloji

xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə tədqiqat predmetinə çevirməklə həqiqətləri düzgün əks etdirən nəticələr əldə etmişdir. Buna görə də, abidələrin linqvistik istiqamətdə öyrənilməsi baxımından türkoloji dilçilik üçün aktualıq kəsb edən bu əsərdə toponimlərlə bağlı şərhlər maraqla oxunur və etimoloji etüd təsiri bağışlayır.

Əsərdən də aydın göründüyü kimi, türk xalqlarının yaratdıqları coğrafi adların linqvistik xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olan və bu adların semantik-struktur xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirən müəllifin gəlidiyi qənaətlər inandırıcıdır.

Abidələrdə əks olunmuş toponimləri qrammatik baxımdan leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan toponimlər adı altında araşdıran müəllif relyef-landşaft baxımından da şərhini verməyə çalışdığı həmin onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak edən etnonimləri və əski türk sözlərini coğrafi, tarixi təhlillər aspektində tədqiqata cəlb etmiş, zəngin qaynaqlar əsasında təşəkkül mərhələlərini izlədiyi bu etnonimlərin Cənubi Qafqaz arealında, o cümlədən Azərbaycanda paralellərini tutarlı dəlillərlə üzə çıxarmışdır.

İnanırıq ki, Sevinc xanım Əliyevanın tarixi-linqvistik aspektdən yazılmış «Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər» əsərini elmi ictimaiyyət maraqla qarşılayacaq. Biz isə müəllifi bu uğuru münasibətilə təbrik edirik, ona sonrakı elmi fəaliyyətində də uğurlar arzulayırıq.

Afənd Qurbanov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü,
Əməkdar elm xadimi, professor

Giriş

Tunc dövründən başlayaraq Avrasiyada qədim türk etnoslarının intensiv təsərrüfat sahəsi sayılan köçəri maldarlıq həyat tərzinə keçməsi və hərbi demokratiya şəraitində yaşaması nəticəsində onların özlərinə mənsub yazıları və deməli, tarixi mənbələri olmamışdır. Qədim Çin mənbələrində, qədim yunan və latın müəlliflərinin əsərlərində türk etnosları haqqında məlumatlar yalnız e.ə. I minilliyin ortalarından sonrakı əsrlərə aiddir. Ona görə də VI-VIII əsrlərə aid edilən qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının tarixi və mədəniyyəti haqqında ilk və yeganə mənbələr kimi səciyyələndirilir. XIX əsrin sonlarında oxunmuş və tədqiq olunmuş bu abidələr digər türk xalqları kimi, Azərbaycan xalqının da etnik tarixini və dil tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridir. Çünki bu abidələr türk dil ailəsindən oğuz qrupu dillərini daha çox səciyyələndirir. Heç şübhəsiz, Orxon-Yenisey abidələrində bütün çağdaş türkcələrin bu və ya digər ölçüdə payı vardır. «Lakin oğuzların tarixi inkişaf prosesini əks etdirmək baxımından, eləcə də faktik dil materiallarına uyğunluğu baxımından bu abidələr onlara (oğuzlara) daha yaxındır» (48, s.100). Buna görə də türk dillərinin bölgüsünü verdiyi zaman S.Y.Malovun «oğuzca» sözü qarşısında «qədim türk-run yazılı abidələrinin dili» sözlərini yazması, türk əlifbaları tarixini tədqiq edən A.Sokolovun «türk oğuzlar» və «orxonlular» sözlərini eyni mənada işlətməsi səciyyəvidir (131, s.94). XVI əsrdə Osmanlı ailəsinin yurdu olan Sultan-Önü sancağındakı Qaraca-şəhər qəzasına bağlı bir kəndin nə üçün Tokuz-Oğuz adını daşmasını və digər faktları da bununla izah etmək olar.

Orxon-Yenisey abidələri VI-VIII əsrlərdə Qərbi Türk xaqanlığı və Şərqi Türk xaqanlığı dövlətlərinin siyasi tarixi, bu

dövlətlərin qonşu türk etnosları ilə münasibətləri problemlərinin tədqiq edilməsi üçün mühüm yerli yazılı mənbələrdir. Müasir Orta Asiya xalqlarının etnik və siyasi tarixi problemləri həm də bu mənbələr əsasında öyrənilmişdir. Təəssüf ki, indiyədək Azərbaycan xalqının etnik tarixi və dili ilə yanaşı, Azərbaycan toponimiyası tədqiq edildikdə həmin mənbələr nəzərə alınmamışdır. Halbuki etnogeneza probleminin bir sıra vacib məsələlərinin həllində qədim onomastik vahidlərin, paleotoponimlərin əvəzsiz qaynaq olduğu son onillərin filoloji araşdırmaları ilə bir daha təsdiqlənir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, türk xalqlarının ilkin ata yurdunu Ön Asiyaya bağlamağa meyilli olan tədqiqatçılar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün məhz həmin ərazilərdə miladdan əvvəlki minilliklərdə qeydə alınmış onomastik vahidlərdən, başlıca olaraq da yer adlarından və bu adların morfoloji strukturundan çıxış edirlər. Bu səbəbdən də Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan yer adlarının sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi mövzusunun aktuallığını şərtləndirmişdir. Deməli, Orxon-Yenisey abidələrinin toponimik sisteminin ətraflı tədqiqi türk dillərinin təşəkkül tapdığı ilkin dövrləri müəyyənləşdirməkdə mühüm faktordur. Bu baxımdan tədqiqat işinin aktuallığı həm də tarixi toponimiyanın ən qədim layını müəyyən etməklə şərtlənir. Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlər, onların lesik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri türkologiyada ilk dəfədir ki, kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ TOPONİMLƏR. ETİMOLOJİ ARAŞDIRMALAR

Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi tarixi

Qədim türk dillərinə¹ aid epigrafiq abidələr türkoloji ədəbiyyatda «Orxon-Yenisey abidələri» adlanır. VI-VIII əsrlərdə Altayda və Şimali Monqolustanda mövcud olmuş Türk xaqanlıqlarında (30, s.33-34) baş vermiş siyasi hadisələr və ictimai-iqtisadi həyatla bağlı olan bu abidələr Monqolustanda Orxon çayının sahillərində, Sibirdə Yenisey çayının sahillərində və Altayda Talas çayının sahillərində səpələnmişdir. Türkoloji ədəbiyyatda «run əlifbası»** ilə yazıldığı göstərilən bu kitabelər əsasən iri qəbirüstü daşlarda və qayalardadır. Mənşəcə bu yazılar özünü «türk» adlandıran (19, s.9) və VI əsrin ortalarında Altaydan Cənub- Şərqi Avropa çöllərinə qədər nəhəng ərazini əhatə etmiş Türk xaqanlığını yaradan etnosa mənsubdur. V.V.Bartold yazırdı ki, Orxon-Yenisey abidələri VI əsrdə yaranmış və Çindən Bizansa qədər böyük ərazini əhatə etmiş

---

¹Türkologiyada «Türk dilləri» dedikdə Altay dil ailəsinin Türk qoluna mənsub qədim və müasir xalqların dilləri nəzərdə tutulsa da, Orxon-Yenisey abidələri özünü məhz «türk» adlandırmış etnosun dilinə aiddir. Ona görə ki, antik mənbələrə əsasən Şimali Qafqazda qeyd olunan türk (turcae) və gürcü mənbələrində Gürcüstan ərazisində eradan əvvəlki hadisələrlə əlaqədar çəkilən buntürk (150) etnonimləri nəzərə alınmazsa, müəyyən bir etnosun adı kimi türk etnonimi yalnız Orxon-Yenisey abidələrində çəkilmişdir. S.Q.Klyaxtomı bu məsələyə toxunaraq Çin, Suriya, ərəb və orta fars mənbələrində qeyd olunmuş türk etnonimini VI-X əsrlərə aid edir (116, c.18). Türk etnoniminin mənası A.N.Kononov tərəfindən də geniş açıqlanmışdır (127, s.40-47).

** Aşağıda deyiləcəyi kimi, ilk dəfə olaraq rus tarixşünaslığında «Şimal müharibəsi» adlandırılan Rusiya-İsveç müharibəsində (1708-1709) ruslara əsir düşmüş və Sibirə sürgün edilmiş İsveç zabiti Filipp-İohann Stralenberq (başqa adı Tabbet) (1676-1747) 1713-1722-ci illərdə müəmmalı işarələrlə (hərflərlə) yazılı daşları görmüş və bu əlifbanı «run» adlandırmışdı. Ona görə ki, Skandinaviya ölkələrində, o cümlədən İsveç ərazisində «runa» adlandırılan və indiyədək oxunmayan işarələrlə çoxlu yazılar vardır. «Runa» fin sözüdür. Karel - finlər mənşeyi məlum olmayan mahnmı «runa» adlandırdılar (111, s.170-174; 139, s.12).

türk imperiyasının yaradıcılarına aiddir (69, c.5, s.20).

Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, türk-run əlifbasının yaradıcıları yalnız Altay türkləri deyildir. Son illərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, V əsrdə Alban (Şimali Azərbaycan) ərazisində yaranmış «Alban əlifbası» da Orxon-Yenisey əlifbası ilə mənşə birliyinə malikdir. Bu fikri təsdiqləyən iki fakt vardır:

1. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Mingəçevirdə aşkarlanmış Alban əlifbası ilə yazılı kitabələr indiyədək bütünlüklə oxunmamışdır, çünki onların soldan sağa oxunma qaydası əsas götürülmüşdür, halbuki qədim türk-run əlifbası sağdan sola oxunur. Həmin əlifba ilə yazılmış yazıların udin və başqa Dağıstan dillərində olması fikri ortaya atılmışdır (60, s.69-71; 86, s.52-74; 87, s.79-91, 88, s.85-101). Lakin son illərdə, əsas etibarilə Q.Ə.Qeybullayevin tədqiqatlarında əsaslandırılan alban etnosunun türk mənşəli olması baxışı (27, s.21-36,194) göstərir ki, Alban əlifbası da məhz qədim türk dilləri əsasında oxunmalıdır. Azərbaycan tarixçisi K.Əliyev Mingəçevirdə tapılmış bir şamdamin üzərində Alban əlifbası ilə yazılmış sözlərin oxunuşunu müəyyənləşdirmiş, bir neçə qədim türk sözü, o cümlədən tanrı sözünü oxumuşdur (63, s.17-18).

2. Qədim mənbələrdə həm də göstərilir ki, Alban əlifbası Azərbaycan ərazisində yaşayan qarqar tayfasının dilində yaranmışdır (27, s.33). Həmzə Vəli Meğri rayonunun Nüvədi kəndi ərazisində xalq arasında «Qarğa(r) daşı» adlanan qaya parçaları üzərində türk-run əlifbası ilə kitabə tapmış və oxumuşdur (21, s.20)

Deyilənlər göstərir ki, türk-run əlifbası çox qədim tarixə malikdir və bu yazı məhz qədim türklərin özlərinə məxsusdur. Türk-run əlifbasının mənşəyi məsələsi isə indiyədək türkologiyada öz həllini tapmamışdır.

Orxon-Yenisey kitabələrini ilk dəfə oxumuş V.Tomsen onun semit mənşəli aramey əlifbası əsasında təşəkkül tapdığını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, aramey əlifbasını əvvəlcə Orta Asiyada İrandilli soqdlar qəbul etmiş, soqdlardan isə Altay türkləri mənimsəmişlər (209, s.76). Bu fikri P.M.Melioranski (144, s.263-292) və S.Q.Kİyaştormı (116, s.46- 47) da qəbul etmişlər. İngilis türkoloqu C.Klouson isə türk- run əlifbasını İranköklü hesab edir (204, s.51-56). Lakin bu fikirlər inandırıcı deyildir, əgər bu əlifba V əsrdə Şimali Azərbaycan ərazisində də mövcud idisə, İran yaxud semit mənşəli ola bilərdimi?

Məsələnin başqa cəhəti də vardır. Türk-run əlifbası ilə yazılar erkən orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada yaşamış kəngər-peçeneqlərə məxsus saxsı və sümük əşyalar üzərində də tapılıb oxunmuşdur (196, s.362-414). Kəngərlərin ana yurdu Sır-Dərya çayının orta axınını və Aral dənizindən şimalı əhatə edir (68, s.350). Məlumdur ki, Sır-Dərya çayı erkən orta əsrlərdə Kanqar adlanırdı (68, s.492.). Türk xaqanlığına daxil olan etnoslar içərisində kəngərlər (kən- qərəslər) də vardı (95, s.64-65). Sonrakı əsrlərdə kəngərlərin adı Cənub-Şərqi Avropa çölləri ilə bağlı olaraq rus salnamələrində və Bizans mənbələrində çəkilir. Tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin «Qövmi-Qanqarat» dediyi kəngərlərin ana yurdunun orta əsrlərdə Sır-Dəryanın ərəb mənbələrində kanqar adlandırılmasına istinad edərək Türkünəstanla və eləcə də Sibirle əlaqələndirilməsinə dair fikirlərə elmi ədəbiyyatlarda da rast gəlinir. Bununla belə, şumerlərin də özlərini Kəngər (Ki-en-gi) ölkəsinin sakinləri hesab etməsinə dair əski qaynaqların verdiyi bilgilər həmin etnonimi daha çox Ön Asiya ilə bağlılıqda axtarmağa sövq etməkdədir. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda kəngərlər rəsmi qeydlərdə V əsrə aid hadisələrdən məlumdur. Tədqiqatçılara

görə peçeneqlərin ulu nəslə olan kəngərlər Cənubi Qafqaza hunların tərkibində gəlmişlər (117, s.179). Yeri gəlmişkən, peçeneq etnoniminin guya türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bacanaq (iki bacıya evlənmiş kişilərin biri digəri üçün işlədilən söz) sözü ilə əlaqəli olması fikri, bircə doğru deyil. Məlum olduğu kimi, peçeneqlər Orta Asiyada Sır-Dərya çayının hövzələrində yaşamışlar. Strabon orada məskunlaşan sakların bir qolunun «pasian» adlandığını yazmışdır (185, s.27-33). Peçeneq etnonimi də bircə həmin pasian (ehtimal ki, dəqiq forması basin) etnonimindən və bir sıra türk tayfalarının, o cümlədən qazax, qırçaq, uqrak, şirak, şamak və b. tayfa adlarında olduğu kimi, səciyyəvi -ak, -ək şəkilçisindən ibarətdir. Basin tayfası nə vaxtsa Şərqi Anadoluda da məskunlaşmışdır. Orada Qars ilə Ərzrum arasındakı bölgə indi də Basinlər adlanır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da çəkilən Pasiçuk yer adı da məhz həmin bölgəyə aiddir.

Şimali Qafqaz çöllərində eranın ilk əsrlərində yaşamış peçeneqlər qədim gürcü mənbələrində paçanik kimi qeyd olunmuşdur (150, s.32). Eranın I əsrinin 70-ci illərində gürcü ordusu paçaniklərlə ittifaqda Ermənistanə hərbi səfər etmişdir. Qədim gürcü mənbələrində V əsrdə gürcü hökmdarı Vaxtan Qorqasalın hakimiyyəti ilə əlaqədar hadisələrdə Şimali Qafqazda Paçaniketi (yəni peçeneq etnonimindən və gürcü dilində yer, ərazi bildirən -eti şəkilçisindən ibarət) ölkə adı da çəkilir (150, s.85).

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, Alban əlifbası ilə olan yazılar, həmçinin peçeneqlərə aid edilən və Şimali Qafqazdakı run yazılarının tarixi Orxon-Yenisey abidələrinə (eranın VI-VIII əsrləri) nisbətən daha qədimə çəkilməlidir.

Beləliklə, qədim türk (runik) əlifbası bir neçə min il

davam edən mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir və heç də təsadüfi deyil ki, bu əlifbanın təşəkkül tapdığı ilk damğa - işarələrə, ilk hərf formalarına və ilk yazılara Azərbaycan ərazisində rast gəlinir. Qobustanda, Naxçıvanda, Qazaxda və Kəlbəcərdə aşkar olunan yazılar bir daha sübut edir ki, ən qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan türk etnosları erkən orta əsrlərdə də qədim türk (runik) əlifbasından istifadə edə bilərdilər (23, s.55).

Onu da qeyd edək ki, bəzi Qərbi Avropa və rus tədqiqatçıları qədim türk mənşəli etnosları (məsələn, Qara dənizin şimal sahillərində e.ə.VII-V əsrlərdə yaşamış skifləri, Orta Asiyada yaşamış sakları və massaqetləri) iran mənşəli saydıqları kimi, qədim türk yazılı abidələrində çəkilən yabqu «canışın» sözünün də İran mənşəli olduğunu yazırlar (177, s.275). Qeyd edilməlidir ki, bu söz hələ Orta Asiyada III əsrdə mövcud olmuş Kuşan dövləti hökmdarlarına məxsus metal pulların üzərində də Sabur formasında əksini tapmışdır. Lakin C.Klouson haqlı olaraq bu sözün 1970-ci ildə Altay (türk) mənşəli olduğunu yazmışdır (205, s.15). Azərbaycan filoloqu F.Cəlilov haqlı olaraq bəzi qədim türk sözlərinin İran mənşəli sayılması fikirlərini tənqid etmişdir (7, s.30-32).

Məlum olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələri iki qrupa ayrılır: Orxon-Yenisey yazıları və qədim ərəb, uyğur, manixey və brahmi abidələri (16, s.7; 101, s.7). Tədqiqatımızda yalnız Orxon-Yenisey abidələri əhatə olunmuşdur. Bütünlükdə qədim türk yazılı abidələri VII-VIII əsrləri əhatə etsə də (101, s.1), 1970-ci ildə Qazaxıstanda Alma-Ata yaxınlığında, İssık-Kul gölünün ərazisində tapılmış bir qəbirdə Orxon-Yenisey əlifbası ilə gümüş cam üzərində 26 işarədən ibarət yazı da aşkarlanmışdır. Tədqiqatçılara görə, bu yazı eramızdan

əvvəllərə aiddir (45, s.103).

Orxon-Yenisey abidələri 6 iri kitabədən - Kül Tiginin şərəfinə abidə, Bilgə xaqana (Moqilyan xana) aid abidə, Tonyukukun şərəfinə abidə, Ongin abidəsi, Moyun çor abidəsi və Kuli çor abidəsi, eləcə də yüzdən artıq xırda kitabədən ibarətdir.

Orxon-Yenisey abidələri iki yerə ayrılır: Orxon abidələri və Yenisey abidələri. Orxon abidələrinə Kül Tigin, Bilgə xaqan, Ongin, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, Süci, Hoyto-Temir, İhe-Ahset, Terxin və Tes abidələri daxildir. Yenisey abidələri isə sayca 150-yə qədər olsa da, həcmcə kiçikdir. Onlar qayaüstü və qəbirüstü epitafilərdir. Bu kitabələr Yenisey çayı hövzəsində, Tuvada və Krasnoyarsk diyarının müxtəlif yerlərində tapılmışdır (16, s.10). Orxon-Yenisey abidələri içərisində Kül Tiginin (732-ci il), Bilgə xaqanın (735-ci il) və Tonyukukun (716-cı il) şərəfinə abidələrin, həmçinin Ongin abidəsinin (731-ci il) mənbəşünaslıq baxımından elmi dəyəri böyükdür (116, s.55). Məhz bu abidələr informasiya yüklərinə görə digər abidələrdən fərqlənir. Qədim türklərin bir sıra tayfalarının adları və xeyli miqdarda toponimlər məhz bu abidələrdə qeyd edilmişdir.

Run əlifbası ilə qədim türk yazılı abidələri aşağıdakı qollara ayrılır:

- Şimali Monqolustanda Orxon, Tola, Selenqa çaylarının hövzələrində səpələnmiş abidələr. Bu abidələr geniş məzmunludur. Kül Tiginin, Bilgə xaqanın, Tonyukukun şərəfinə abidələr, Ongin, Selenqa və b. abidələr məhz bu regiondadır (116, s.51). Abidələr bütünlükdə «Orxon abidələri» adlanır.

- Yenisey çayının vadilərində aşkarlanmış abidələr. Bu

abidələr əsas etibarilə Tuva və Xakas ərazilərindədir (192, s.111). Onların sayı 70-ə qədərdir, lakin nisbətən qısa məzmunludur.

▪ Baykal ətrafı ərazinin abidələri. Bu abidələr qayalarda və əşyalarda 37 qısa yazıdan ibarətdir.

▪ Altay abidələri. Bu abidələr Altayın şimal hissəsindəki Çarıç çayının hövzələrindədir.

▪ Şərqi Türkünstan abidələri. Bu abidələr əsasən Buxarada aşkarlanmışdır.

▪ Orta Asiya abidələri. Əsasən keramikada və metal pullar üzərində olan xırda yazılardır.

▪ Şərqi Avropa (o cümlədən Şimali Qafqaz) çöllərində peçeneqlərə aid edilən yazılar (116, s.51-52).

Lakin D.D.Vasilyev Orxon-Yenisey abidələrinin aşağıdakı təsnifini təklif etmişdir:

▪ Baykal ətrafı və Lena çayı sahillərində runaoxşar mətnlər;

▪ Yenisey çayı hövzəsindəki abidələr;

▪ Monqolustan abidələri;

▪ Altay abidələri;

▪ Şərqi Türkünstanda mətnlər;

▪ Şimali Qırğızıstanda runi və runaoxşar abidələr;

▪ Fərqanədə, Altayda və Tacikistanda fraqmentlər (83, s.71-81).

Orxon-Yenisey abidələrinin oxunması xarici və rus alimlərinin adları ilə bağlıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, qədim türk yazılı abidələri ilk dəfə Rusiya-İsveç müharibəsində (1708-1709) ruslara əsir düşmüş və Sibirə sürgün edilmiş İsveç zabiti Filipp-İohann Stralenberq (başqa adı Tabbet) (1676-1747) tərəfindən 1713-1722-ci illərdə aşkarlanmışdır (111, s.170-

174). O, 1721-1722-ci illərdə rus imperatoru I Pyotrun xidmətində olmuş polyak D.Q.Messerşmidtə birlikdə bir sıra abidələrin surətini çıxarmışdır.

Beləliklə, Orxon-Yenisey abidələrinin aşkarlanmasında və surətlərinin çıxarılaraq elm aləminə çatdırılmasında Q.Messerşmidtin də rolu vardır (126, s.202-214). Filipp-İohann Stralenberq tərəfindən Sibirdə üzü çıxarılmış nüsxələr 1730-cu ildə Stokholmda çap olunsa da, uzun müddət oxunmamışdır. (140, s.5-15). Yalnız 1880-ci ildə N.M.Yadrintsev tərəfindən Orxon çayı sahillərində həmin əlifba ilə yazılmış daşlar aşkar edildikdən sonra (197), Avropa tədqiqatçıları əlifbanın açıqlanmasına başlamışlar. Qədim türk əlifbası ilə yazılmış abidələrin oxunması şərfi V.V.Radlova (166, 201, 202,) və V.Tomsenə (59, 199, 206, 207, 208, 209) nəsib olmuşdur.

Maraqlıdır ki, V.Tomsen bu əlifbanın sirrini tenqri sözü ilə açmışdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış alban yazılarında da K.Əliyev tanrı sözünü müəyyənləşdirmişdir (63, s.17-18).

Orxon-Yenisey abidlərindən ən böyüyü olan Bilgə xaqan abidəsi 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Abidəni ilk dəfə danimarkalı V.Tomsen, rus alimi V.V.Radlov, sonra isə sovet dilçisi S.Y.Malov oxumuş və nəşr etdirmişlər (198, s.51-113).

Tonyukuk abidəsi 1897-ci ildə Y.N.Klements tərəfindən aşkarlanmışdır (114, s.75-76). Abidəni ilk dəfə V.V.Radlov oxumuş və tərcümə etmişdir (166).

Kül Tigin abidəsi də 1889-cu ildə rus alimi N.M.Yadrintsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Abidəni oxuyub, mətnini ruscaya tərcümə edən rus alimi P.M.Melioranski (144, s.263- 292, 145, s.1-144) olmuşdur. 1951-ci ildə sovet dilçisi

S.Y.Malov sonuncu dəfə abidənin rus dilində tərcüməsini vermişdir. Türkiyədə isə bu abidənin tədqiqatçıları H.N.Orkun və M.Ergindir.

Orxon abidələrindən mübahisəlisi olan Ongin abidəsini 1891-ci ildə arxeoloq-etnoqraf N.M.Yadrinsev aşkar etmiş, 1895-ci ildə V.V.Radlov tədqiq edərək nəşr etdirmişdir. Sonralar bu abidəni türk tədqiqatçısı H.N.Orkun, S.Y.Malov və C.Klouson təkrar nəşr etmişlər. 1970-ci ildə Azərbaycan tədqiqatçısı Ə.Rəcəbovun abidəyə aid yeni tədqiqatı çap olunmuşdur (170, s.33-44).

Yuxarıda deyildiyi kimi, Orxon-Yenisey abidələrinin ikinci qrupunu təşkil edən Yenisey abidələrinin sayı 150-yə qədərdir. Bu abidələr haqqında ilk məlumatı Amsterdam şəhərinin burqomistri N.Vidzen vermişdir. O,1692-ci ildə adı Rusiya xəritələrində Verxoturye (Yuxarı Tur) kimi qeyd edilən çayın sahilindəki qayalarda naməlum əlifba ilə yazılmış kitabelərin olduğunu yazmışdır. Bu abidələrin ilk nümunəsini polyak D.Q.Messerşmidt kəşf etmişdir (16, s.50). Daha sonra fin alimləri XIX əsrin 80-ci illərində Minusinsk çökəkliyində xeyli run abidələri müəyyənləşdirmişlər.

V.V.Radlovdan sonra qədim türk-run yazılarının tədqiqi sahəsində S.Y.Malovun rolu böyükdür. Onun nəşr etdirdiyi iki monoqrafiyada Orxon-Yenisey abidələrinin hərtərəfli tədqiqi əksini tapmışdır (138, 139). Bir sıra yeni abidələrin aşkarlanması və oxunması Z.B.Araqaçi (64, s.247-256 , 65, s.235-237, 66, s.76-77), İ.A.Batmanov (72, s.239- 242; 73, s.92-94; 74, 75), A.K.Borovkov (80, s.194-196), L.R.Kızlasov (133, s.93-120; 134, s.104-113; 135, s.38-49), C.Klouson (203, s.177-192) və b. adları ilə bağlıdır.

Bir sıra abidələr isə S.Q.Klyəstormı tərəfindən

araşdırılmışdır (118, s.76-90; 119, s.82-96; 120; 121, s.66-70). XX əsrin 30-60-cı illərində tapılmış qədim türk-run kitabələrinin oxunması A.İ.Bernştam (76, s.85; 77), S.V.Kiselyov (113, s.124-134), D.M.Nasilov (155, s.124-129, 156; 157), E.R.Rıqladon (176, s.84-91), A.M.Şerbak (192, s.111-134; 193, s.139- 141; 194, s.238-241; 195, s.140-151; 196, s.362-414) və b. tədqiqatçıların adları ilə bağlıdır.

Orxon-Yennisey abidələri tarix, dilçilik, və etnoqrafik cəhətdən bir sıra tədqiqatçıların tədqiqat predmeti olmuşdur.

VI-VIII əsrlərdə Altayda və Şimali Monqolustanda mövcud olmuş Türk xaqanlığının və həmin əsrlərdə Orta Asiya xalqlarının ictimai-siyasi quruluşu məsələlərinin tədqiqində türk-run yazılarının mənbə kimi təhlili A.İ.Bernştamın, S.P.Tolstovun, L.P.Potapovun, V.Y.Vladimirtsevin, S.Q.Klyaştorının və b. əsərlərində verilmişdir.

Orxon-Yenisey abidələrinin tarixşünaslıq aspektindən araşdırılması İ.Markvart, V.V.Bartold, F.Hirt, E.Şavann və b. tədqiqatçıların adları ilə bağlıdır.

Orxon-Yenisey yazılı abidələri ətrafında arxeoloji qazıntılar A.B.Adrianov (61), A.O.Heykel (210), S.B.Kiselyov (113, s.124-134), L.A.Yevtyuxova (103), L.R.Kızlasov (133, s.93-120) və b. tərəfindən aparılmışdır.

Dilçilik baxımından abidələr Q.Aydarov (62), V.Y.Kondratyev (123), A.N.Kononov (125), A.Maxmutov (142, s.141- 147) və b. tərəfindən araşdırılmışdır.

Türk-run əlifbası ilə kitabələrin (xüsusilə Tuva və Xakasiya ərazisindəki yazıların) dilçilik aspektində tədqiqi ilk növbədə A.M.Şerbakın adı ilə bağlıdır (192, s.111-134).

D.D.Vasilyev (81; 82; 83, s.71-81) və İ.V.Stebleva (183; 184) abidələrin mətnşünaslıq və elmi-poetik xüsusiyyətləri

haqqında tədqiqat aparmışlar. Qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələri Azərbaycanda da tədqiq olunmuşdur. Bu sahədə ilk elmi təşəbbüs Ə.Ə.Rəcəbova məxsusdur.

Dilçilik baxımından Orxon-Yenisey abidələri Azərbaycanda həm də Y.Məmmədov (33), Ə.Şükürlü (44) və A.Məhərrəmov (32), tarix aspektində isə M.S.Məmmədova (34) tərəfindən öyrənilmişdir.

Kül Tigin abidəsinin yeni interpretasiyası M.Ə.Rəcəbovun məqaləsində verilmişdir (173, s.47-49). Nəhayət, Türkiyə tədqiqatçılarının araşdırmaları da qeyd olunmalıdır. H.N.Orkunun bu sahədə xidmətləri xüsusilə böyükdür.

H.N.Orkunun tədqiqatı bir sıra üstün cəhətləri ilə fərqlənir. Əvvələ, müəllifin əsəri bütün qədim türk və uyuğ abidələrinin tərcümələrinin verilməsilə tamamlanmış tədqiqat kimi səciyyələnir, digər tərəfdən, müəllif «notlar» adı altında həmin mənbələrdə qeyd olunmuş toponimlərin, etnonimlərin, şəxs adlarının və bütün xüsusi isimlərin mənaları haqqında öz mülahizələrini vermişdir. Lakin bu tədqiqatda da göstərilən xüsusi isimlərin, o cümlədən yer və şəxs adlarının mənşəyi məsələlərinə dair fikirlər yoxdur.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlər və onların yaranmasında iştirak edən etnonimlər indiyədək xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır. Doğrudur, S.Q.Klayştornının əsərində bu mənbələrdə qeyd edilmiş tayfalar haqqında müqayisəli məlumatlar verilmişdir, lakin onun müqayisə və mülahizələri yalnız Orta Asiya türk xalqlarının etnik tarixi ilə əlaqədardır. Deməli, həmin tayfaların Orta Asiyadan kənarında, xüsusilə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda paralelləri məsələsi də indiyədək

araşdırılmamışdır. Ancaq abidələrdəki onomastik vahidlər - toponimlər, etnonimlər bu paralelliğin tədqiqinin zəruri olduğunu tələb edir. Qeyd etmək istərdik ki, həmin paralelliklər dilçilik, tarixi və etnoqrafik faktlarla da bir-birini tamamlayır. Bu, türk xalqlarının qədimdən heç bir dünya xalqında görünməyəcək qədər geniş coğrafi əraziləri özlərinə yurd seçmələri və bu «torpaqların köksündə öz tarixlərinin izlərini» qoyması ilə bağlıdır. Tədqiqatın bir məqsədi də həmin izlərdə əksini tapan paralellikləri ortaya çıxarmaqdır. Ona görə də tədqiqatımız Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi yolunda tamamilə yeni əsər kimi səciyyələndirilə bilər.

Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin mənşəyi

Orxon-Yenisey abidələrində aşağıdakı toponimlər qeyd olunmuşdur²:

Kül Tigin abidəsində: Altun yış, Bayırku, Bolçu, Bökli çöl, Bukarak, Əzgənti Kadaz,

Yaşıl ügüz, Yer Bayırku, Yincü ügüz, Yir Bayırku, Kənü Tarman, Kögmən, Kadırkan, Kara köl, Kuşlağak, Mağa Kurğan, Ötükən yış, Sona yış, Tabar, Təmir (Temir) kapıq, Tokuz Ərsən, Toğu balıq, Tün yazı, Türgi Yargun, Çoğay (Çuğay) yış Kuz, Çuş başı, Şantun.

Bilgə xaqan abidəsində: Ağü, Altun yış, Antarğu, Besbalıq, Bolçu, Buluk, Əzgənti Kadaz, Kem, Kögmən, Kadırkan, Mağa Kurğan, Örpən, Sələgə, Sona yış, Toğla ügüz, Tüngerətağ, Urğu, Çoğay (çuğay) yış Kuz, Ertis, Iduk baş.

---

² Verdiyimiz faktlar Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun «Orxon-Yenisey abidələri» əsərinə əsaslanır.

Tonyukuk abidəsində: Ak Tərməl, Altun yış, Anı, Arkuy, Benlügək, Bolçu, Yarış yazı, Yinçü ügüz, Kök ön, Kögmən, Ötükən yış, Santun (Şantun), Təmir (Temir) kapığ, Toğla ügüz, Usın Buntatu, Çoğay (çuğay) yış Kuz; Çuğay kuz, Ertis, Ibar baş, Iduk baş.

Küli çor abidəsində: Besbalık, Yinçü ügüz, Keçin, Təz, Təmir (Temir) kapığ.

Moyun çor abidəsində: Ağulığ, Arkar baş, Açığ Altır köl, Baybalık, Burğa, Bükəgük, Ər-kamış, Ərsəgün, Yabaş Tokuş, Yarış yazı, Yit başı, Yılun kol, Yoğra yarış, Yula göl, Keyrə başı, Kem, Kərgün, Kögmən, Kögür, Kömür Tağ, Kazluk göl, Kara Buluk, Kara Yotalık, Kasuy, Orkun balık, Yar ügüz, Orkun ügüz, Ötükən yış, Sakış, Sələhə, Sokak, Tayğan köl, Talakım, Toğurğu, Üç Birgü, Şıp, Ertis, Iduk baş.

Hoytu-Təmir abidəsində: Besbalık.

Steynin tapdığı birinci əlyazmada: Bayırku, Koşu balık, Suğçu balık.

İkinci əlyazmada (İrk Bitik (Falnamə): Yargun.

Aşağıda Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin mənşəyi yalnız dilçilik metod və prinsipləri ilə deyil, tarix, coğrafiya, eləcə də etnoqrafiya elmlərinin uğurlarına əsaslanan toponimik metod və təhlil üsulları əsasında aydınlaşdırılmışdır.

Ötükən. Ötükən dağ adı abidələrdə 10 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

YF: 4444>: YFQ: N R R N:) Y A: R Y N K
 ↓ D Y > S: J K

Transkripsiya: KTC. 3 - Türk kağan Ötükən yış olursar,

iltə buş yok.

Tərcümə: Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa, eldə kədər yoxdur.

Mətn:

Y T : 1 2 Y : 3 D T X T : 4 T 9 : 5 3 4 T 9 : 6 A R H N
 Y 2 Y 4 T 9 : 6 A R H N Y T 9 : 7 4 8 > 8

Transkripsiya: KTC. 4 - Ötükən yışda yig idi yok ermis. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş.

Tərcümə: Ötükən ormanında yaxşı sahib yox imiş. El tutmalı yer Ötükən ormanı (yaylası) imiş.

Mətn:

: 1 2 Y T T H : 3 4 4 : 5 4 4 > : 6 T T 9 : 7 A 3 N R N
 4 4 > : 5 T T 9 : 6 A R H N : 7 D T 4 > 8 4 4 : 9 4 Y T
 10 11 12 : 13 T T N H : 14 15 16 4 4 > : 17 18 > 19 Y T : 20 N E 4 2 : 21 4 Y
 ↓ 22 :)

Transkripsiya: KTC. 8 - Otükən yir olurıp, arkış-tirgiş ısar, nəş buşığ yok. Ötükən yış olursar, bengü il tuta olurtaçısən, türk bodun, tok.

Tərcümə: Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox.

Ötükən dağı haqqında H.N.Orkun yazır ki, bura qədim türklərin müqəddəs yeri olmuşdur (57, s.734-735). Ötükən toponiminin mənası indiyədək dəqiq müəyyənəşdirilməmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu ad monqolca «yer ilahəsi» (rus dilində «земля владычества», yaxud «божество земли») mənasındadır (84, s.133). Çin salnamələrindən aydın olur ki, əski hunlar və tükylər yerə qurbanlar verirdilər. Piano Karpini,

İohann Mendevilski və Marko Polonun qarmaqarışlıq olsa da, verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, monqollar Çingiz xan zamanında yer ilahəsini çox əziz tuturdular. Maraqlıdır ki, tibetlilər də ənənəvi inanışlarına sadıq olaraq, ulu əcdad kimi Odequn adlı dağa tapınırdılar. Buryatlar da bu kultu yer ilahəsi sayırdılar. Ancaq onun anaxaqanlıq dövründə oda tapınmaqla bağlı yarandığı fikrə şərikin çıxırmırıq. Çünki, bizə görə, «anaxaqanlıq dövrü» adı ilə ifadə olunan anlayış mücərrəddir. Adın monqolca olması məsələsinə gəldikdə isə, burada söhbət ancaq monqolların etnogenezində öz əski ənənəvi inancları ilə türklərin bir sıra boylarının iştirakından gedə bilər. Lakin belə olduqda anlamaq olmur: türklərin yaşadıkları ərazidə müqəddəs saydıqları dağın adı nəyə görə monqolca olmalı idi?

H.N.Orkun yazır ki, Ötükən meşəli dağ adı M.Kaşğarının və XIV əsr müəllifi Rəşidəddinin əsərlərində də uyğurların olduğu bölgədəki on çaydan birinin adı kimi çəkilməmişdir (57, s.74). M.Kaşğari islamıyyətdən sonra da unudulmayan bu dağın tatar çöllərində, uyğurların ölkəsində yerləşdiyini yazmışdır (52). 1072-ci ildə yazılan «Kutadqu-Biliq»də də «Ötükən Begi» ifadəsinə rast gəlirik.

Ötükən yış (Ötükən yis) toponiminin lokalizəsinə gəlincə, qeyd etməliyik ki, bu haqda fikirlər müxtəlifdir. Toponimin lokalizəsi ilə bağlı izahlar L.P.Potapov tərəfindən geniş təhlil olunmuşdur (164, s.106-117). Onun fikrincə, Ötükən - Yeniseyin yuxarı axımında indi də qalmaqda olan Utugen dağ belidir və guya qədim türklər oranı tərk edərək Altaya köçmüş, bu müqəddəs adı da özləri ilə apararaq başqa dağa vermişlər (164, s.115-116).

Adını bir çox tədqiqatçıların monqolcada «qadın şaman» mənasındakı udaqan sözü ilə eyniləşdirdikləri Ötükənin - indiki

Monqolustan dövlətinin sərhədləri içərisində qalan bu dağın harada olduğu haqda türk tarixi ilə məşğul olan Avropa alimləri də maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Türk xaqanının oturduğu və ölkə idarə elədiyi bu yerin adına uyğur əşirətlərindən birinin adında Utikan şəklində rast gələn, «adının həqiqi mənasının qaranlıq olub bilinməməsinin də bir elə böyük əhəmiyyət daşımadığını» deyən V.Tomsen 745-ci ildə Türk xaqanlığının süqutundan sonra Uyğur xaqanının iqamətgahının Ötükən dağları ilə Orxon çayı arasında olduğu faktına istinad edərək bu yerin Qara Balqasun, haqqında danışılan dağın isə ya Xanqay dağları, ya da Güney Altayların şərq tərəfləri ola biləcəyini söyləyir (59, s.179).

Nəhayət, türk tarixi və mədəniyyətini araşdıran digər tədqiqatçı - Y.Şubert 1957, 1959, 1961-ci illərdə Monqolustana gedərək orada araşdırma apardıqdan sonra belə qənaətə gəlmişdir ki, Ötükən 47-48° en, 97-98° uzunluq dairələri boyunca aralıqdakı bir bölgədir. Bura, Xanqay dağlarının mərkəzi bölgəsidir. Hazırda Ötükən ətrafında yaşayan monqollar da buranı qədimlərdən bu yerlərdə yaşayan türklər kimi müqəddəs saymış, buraya «Ötgün Tenqri», yəni «Ötükən Tanrı» demişlər. Ormanların hələ də qaldığı həmin yerdə müqəddəs bilinən bir Ötükən çayı da var (58, s.142-143). Abidələrin Çin mənbələri ilə müqayisəli təhlili Ötükənin Şərqi Xanqay dağlarının meşəli dağ hissəsi olduğu nəticəsinə gətirib çıxarmışdır (139, s.408). Lakin L.P.Potapova görə, Ötükən Tuvanın cənub hissəsində idi (164, s.106-117). Biz də Ötükən toponiminin Xanqay dağ sistemində olması fikrini qəbul edirik.

Xanqay toponimi Mərkəzi Monqolustanda dağ tirəsinin adıdır. Monqolustanda Ara-Xanqay, Uver-Xanqay oymakları, Xanqay və Under Xanqay yaşayış məntəqələri vardır. Həqiqətdə

də, Xanqay yüksəkliyinin şimal yamaqları meşə ilə örtülmüşdür, halbuki cənub yamaqları səhra bitkisi ilə örtülüdür. Monqol dilində xanqay «bitki örtüklü orta yüksəkli dağlar» mənasındadır (153, s.590). Maraqlıdır ki, Ötükən oroniminin kən hissəsi də türk dillərində «meşə» mənasındadır (168, c.4, s.1494; 174, s.186-187). Ehtimal ki, bütünlükdə oronim «otluq-meşəlik» mənasına uyğundur. Qədim türk dillərində ot «yaşillıq, otluq» (101, s.373) mənasındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda qədim türk abidələrindəki yış sözü Dağlıq Altayda yaşayan türk xalqlarının dillərində hazırda türk dillərindəki y-d əvəzlənməsinə görə dış kimi də tələffüz olunur. Onların dillərində dış «bütöv meşə, geniş meşəlik» mənasındadır (181, s.20). Ona görə də bu sözün xəritələrdə məhz yış kimi yazılması tövsiyə edilmişdir. Tuvalıların dilində yış sözü indi də «meşə» mənasında işlənir (153, s.80).

Kadırkan. Abidələrdə 3 dəfə Kadırkan meşə adı çəkilir.

Mətn:

:N Y T 7 : T F K J A Y T 9 : 3 A 4 3 3 A : N Y E Y T
 I 4 4 4 > ↓ : T F K : J A Y T A Y 4 K

Transkripsiya: KTş. 2 - İlgəri Kadırkan yışka təgi, kirü Təmir kapıgka təgi konturmıs.

Tərcümə: Şərqə Kadırkan ormanına təki, qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş.

Mətn:

: 7 7 3 3 > J : J Y : Y Y 9 :) A 4 3 3 A : N Y E Y
 H 4 X H J 3 : H 4 4 4 > 4 > ↓ J 3

Transkripsiya: KTş. 21 - İlgəri Kadırkan yışığ aşa

bodunıg anta konturtımız, ança itdimiz.

Tərcümə: Şərqə Kadirkan ormanını aşaraq xalqı eləcə yerləşdirdik, eləcə təşkil etdik.

Mətn:

Transkripsiya: BXş. 39 - Kadirkan yış (da) kon. . .

Tərcümə: Kadirkan ormanında yer(ləşdirdim). . .

Kadirkan toponiminin mənasını aydınlaşdırmaq çətindir. Vaxtilə V.Tomsen də Kadirkan yış toponimin «Kadirkan ormanı» şəklində tərcümə edərək Kadirkan sözünün mənasını müəyyənləşdirə bilmədiyini yazırdı. H.N.Orkun bu toponimi (sual işarəsi ilə) Kinqan dağları hesab etmişdir (57, s.913). Qədim türk lüğətində də bu fikir vardır (101, s.403). VIII əsrin əvvəllərində bu bölgədə tatabı xalqı məskun idi və Göytürk dövlətinin sərhədləri şərqdə Kadirkan yışa qədər uzanırdı. Bilgə xaqan əcdadlarının vaxtı ilə bu bölgəyə sahib olduqlarına işarə edir. Görünür, buna görə də əcdadlarının sahib olduqları torpaqları yenidən fəth etmək üçün Xinqan ormanına yürüşə getdiklərini qeyd edir. Burada 696-697-ci illərdəki göy türklərin Böyük Xinqandakı kıtay və tatabıları tabe etməsinə və bununla da Çin ordusunun şərqdəki əməliyyatlarının qarşısının alınması və xaqanlığın şərq cinahının möhkəmləndirilməsinə işarə edilmişdir (29, s.86).

Kadirkan toponiminin struktur tərkibi və leksik semantik xüsusiyyətləri haqqında fikirlər müxtəlifdir. V.Y.Vladimirtsev qədim türk və monqol şaman, qəhrəman və tanrı adlarından ibarət olan yer adlarından bəhs edərəkən Kadir-kan toponiminə də diqqəti cəlb edərək onu Kadir-xan şəklində göstərir. Müəllif kadir leksemini monqol yazı dilindəki quş adı olan xayır sözü

ilə bağlayır və onun eyni zamanda epik qəhrəmanların adı kimi də çıxış etdiyini qeyd edir. Bununla əlaqədar Monqolustandakı Xanqay xan, Altan xan, Burxan, Boqdo-xan ağula, Odxan teqri ağula kimi dağ adlarını nümunə göstərir. O, həm də Sibir türklərindəki Kan Altay toponiminə də diqqəti cəlb edir (29, s.86-87).

Bizcə, bu dağ adının qədim türk dillərində kat «dağın gün düşən meşəsiz yamacı» (153, s.265), ir (yer) sözlərindən və -ğan şəkilçisindən ibarət olduğunu ehtimal etmək olardı. Lakin mənbədə dağın meşəli /yış/ olduğu göstərildiyi halda, kat sözü «meşəsiz güney yamacı» bildirir. Ona görə də biz bu dağın adının qədim türk dillərində qadir «çətin keçilən dağ yeri» (52, c.1, s.364) sözündən yaranması nəticəsinə gəlirik.

Bu adın bir başqa yozumu da ola bilər. Maraqlıdır ki, bu toponimdə, Ötükən dağ adında olduğu kimi, «qan»//«kən» komponenti iştirak edir. Bizcə, Kadırkan dağ adının tuva dilindəki xayırakan sözü ilə bağlılığı da istisna edilməməlidir. «Əzəmətli, ulu, hər şeydən yüksəkdə olan, ali» mənalarını verən bu söz Tuva türklərinin dilində ulu dağların və böyük çayların adlarına qoşulur: tuvalıların dilində Yeniseyə Uluq-Xem Xayırakan deyilir. Göy və səma isə sayğı və ehtiram göstərilərək Üstü Xayırakan adlanır (179, s.45). Tuva ərazisində bir çay hazırda Kadır-Kat adlanır (153, s.265).

Bizim qənaətimizə görə, bu söz «böyük xan» kimi mənalandırılan və Tanrının qoruyucu gücünün, ulu qüdrətinin vəsfi olaraq işlədilən Kayrakan sözünün eynidir ki, həmin ad Yaradılış dastanında da çəkilməmişdir. Tuvalılar da Sayan dağlarına Xan Tenqır deyirlər (149, s.194). Qırğızıstanla sərhəddə Tyan-Şanın ən uca zirvələrindən biri Xan- Tenqri adını daşıyır. Kadırkan dağ adının belə bir izahı da özünü doğruldur.

Çünki qədim türk düşüncəsində dağ kultu mühüm yer tutur, ona yurdun hamisi olan ulu qüvvə kimi baxılırdı. Maraqlıdır ki, Azərbaycanda Biləqan (Bəyləqan) toponiminin də qədim türk dillərindəki pila «düzən, açıq yer» sözündən və -qan şəkilçisindən ibarət olduğu fikri söylənilmişdir (27, s.193). Lakin biz hesab edirik ki, abidələrdə qeyd olunan Kinqan dağ adında «qan» komponentini ayırmaq qeyri-mümkündür. İnci Xanqay kimi yazıldığına görə, ehtimal ki, Kinqan və Xanqay dağ adları eyni mənadadır.

Kögmən. Abidələrdə 7 dəfə Kögmən yer adı çəkilir.

Mətn:

Transkripsiya: KTş. 17 -.... Kögmən aşa kırkız yerigə təgi sülədimiz.

Tərcümə: ....Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə təki qoşun çəkdik.

Mətn:

Transkripsiya: KTş. 20 - Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin, az kırkız bodunıg yaratıp kəltimiz, sünüşdümüz. . .

Tərcümə: Kögmən yeri - suyu sahibsiz qalmasın deyə, az qırğız xalqını təşkil edib gəldik, döyüşdük . . .

Mətn:

⚡⊕ENḡ: ⚡1ḡNI: ḡ4N: 1⊕ḡS: EN4NI
: ḡ)ḡḡ>S: 4N4ḡḡ: 1ḡ4>D: Sḡ>ḡ: ḡḡḡḡḡ
⚡⊕ḡḡḡS: Sḡḡ>

Transkripsiya: KTş. 35 - Sünüg batımı qarı söküpən Kögmən yışıḡ toḡa yorıp kırkız bodunuḡ uda basdımız.

Tərcümə: Süngü batımı (qədər) qarı söküb (dağıdıb) Kögmən ormanı üzüyuxarı yürüyüb qırḡız xalqını yuxuda (ikən) basdıq.

Mətn:

: Sḡ>ḡ: ḡḡḡḡḡ: ⚡⊕ENḡ: ⚡1ḡNI: ḡ4N
: ⊕ḡḡḡS: Sḡḡ>: ḡ)ḡḡ>S: 4N4ḡḡ: 1ḡ4>D
ḡḡNI: 1ḡḡḡḡḡ: Sḡ>ḡ: Sḡḡḡḡ: ⚡1ḡ)ḡN
: ⊕X

Transkripsiya: BXş. 27 - qarıḡ səkipən Kögmən yışıḡ toḡa yorıp kırkız bodunuḡ uda bozdım, kaḡanın birlə Soḡa yıḡda süḡüşdim.

Tərcümə: qarı söküp Kögmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırḡız xalqını yuxuda basdım (məḡlub etdim). Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm.

Mətn:

⚡ḡK1⊕>ḡ: 1⊕ḡḡḡḡ: 1ḡ>D: ⚡⊕ENB
: ⊕XK1ḡḡ4D: 4ḡḡḡ>D:)ḡ>D>S: 1X1
⊕XḡK1ḡḡḡḡ...

Transkripsiya: T.23 - Kögmən yolu bir ermis, tumıs, - tiyin esidip bu yolın yorisar yaramaçı tidim ..... yerçi tilədim.

Tərcümə: Kögmən yolu bir imiş, (onu da düşmən) tutmuş, - deyə eşidib, - bu yolla getmək yaramaz, - dedim . . . bələdçi dilədim.

Mətn:

4 2 K Y 7 : N Y 2 : 7 5 T D N 2 E N B

Transkripsiya: T.28. - Kögmən yısığ ebirü kəltimiz.

Tərcümə: Kögmən ormanını (yaylasını) dolanıb gəldik.

Mətn:

I N 2 E N B

Transkripsiya UB.1 - Kögmən s. . .

Tərcümə: Kögmən ....

Mətn:

5 5 N 1 1 1 : N 2 E N 7 : 1) 1 4 1 4 1 1

Transkripsiya: MÇ 23 - Kırkız kanı Kögmən içintə

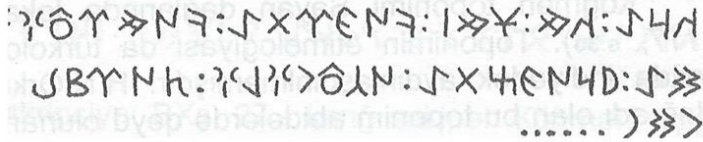
Tərcümə: qırqız xanı Kögmən içində

Kögmən toponimi Sayan dağlarında lokalizə edilir (117, s.36). Toponimin etimologiyası da türkoloji ədəbiyyatda indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. H.N.Orkuna görə, dağ adı olan bu toponim abidələrdə qeyd olunan az tayfasının yaşadığı yer olmuşdur (57, s.910). V.Tomsenə görə, Kögmən bir yamacında türklərin, o biri yamacında isə qırğızların

məskunlaşdıqları və Qırğız torpaqlarına gedə bilmək üçün türklərin aşmaq məcburiyyətində qaldıqları sıra dağların adıdır (59, s.177). Sonuncu kitabədəki cümlə qırğız xaqanının Kögmən sıra dağlarının şimal yamaclarında, Abakan vadisində yaşadığını sübut edir (29, s.88). Bu dağ adı qədim türk dillərində kög (Azərbaycan dilində «göy») «göy, yaşıl» sözündən və -men şəkilçisindən ibarət olmaq etibarilə «yaşillıq, göylük» mənasındadır. Ehtimal etmək olar ki, Kögmən oroniminin tərkibindəki mavi, göy mənasını bildirən kög ünsürü cəhət məzmunu, şərq tərəf anlayışını bildirmişdir. Ümumiyyətlə, rəng bildirən leksemlərin cəhət bildirməsi faktı geniş yayılmış və türkologiyada elmi cəhətdən bu məsələ az da olsa tədqiq edilmişdir (29, s.89). Kögmən oroniminin tərkibindəki -men ünsürü tarixən türk dillərində işlənmiş və müasir türk dillərində də qalmışdır. Bu şəkilçi vasitəsilə türk dillərində həm isim, həm də fel əsasında fellər düzəldilmişdir. Məsələn, ataman, azman, dəyirman, qocaman, köçmən və s. (29, s.89). Qeyd edək ki, türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərdə -man, -men sonluqlu toponimlər çoxdur. Çikman, Çulışman, Çulman, Çekmen, İlqumen və b. toponimlər də bu qəbildəndir (102, s.22). Dağ adlarında göy sözünün əks olunması türk toponimiyasında səciyyəvi haldır. Cənubi Qafqazda bu sözdən yaranmış dağ adları (Göydağ, Göycədağ və b.) barəsində aşağıda bəhs olunacaqdır.

Kömür tağ. Abidələrdə Kömür tağ oronimi cəmi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

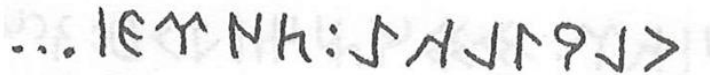
Transkripsiya: MÇ. 8 - Kara kum aşmıs, Kökürdə, Kömür tağda, Yar ügüzdə üç tuğlıq türk bodun...

Tərcümə: Qara qumu aşmıs, Kögürdə, Kömür dağda, yar çayının (sahilində) üç bayraqlı türk xalqı...

Bu toponim Qobinin şimal-qərbində Kara kum ilə Ötükən arasında mövcud olan bir dağın adıdır (29, s.28). Oronim iki cür izah edilə bilər. Ehtimal ki, dağ orada ağac kömürün hazırlanması ilə əlaqədar olaraq adlanmışdır və ya toponim türk dillərində kömür «dağın başında dar yarıq, uçurum» (168, c.1, s.1321) sözündəndir. Əlavə edək ki, Azərbaycanca Kəlbəcər, Laçın, Oğuz və Quba rayonlarında da Kömürdağ oronimləri vardır (6, s.307). Bu oronimlər vulkan mənşəli dağ süxurları qara rəngdə olduğuna və kömürə bənzədiyinə görə bu adla adlandırılmışdır (29, lh, s.28).

Altun kır, Altun yış. Bu toponimlər abidələrdə 7 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: KTŞ. 36 - Ol yılka türgis (tapa Altun yışığ).

Tərcümə: O ili türgişlərə (qarşı Altun ormanı)

Mətn:

ԿԻԳ) > ՃՅ: Ն 1 Ճ: 1 Է Կ Ն Կ: Ն Կ Ն Ի Գ Ն >
 : Ճ Յ Ն Կ > Ծ: Ն Լ Գ: Է Կ Է Ն: 1 Կ Կ: Ն Կ: Կ

Transkripsiya: BXş. 27 - Ol yılka türgis tapa Altun yışığ
 aşı Ertis ügüzig keçə yorıdım.

Tərcümə: O ili türgişlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş
 çayını keçərək yürüdüm (yürüş etdim).

Mətn:

: Ն Կ Ն Կ Ն Ծ) > Ճ Յ: 1 Ի Կ Է Ն:) Կ Կ Ն Ն >
 1 Ճ Կ Ճ Ն Ն

Transkripsiya: T.20 - Ol üç kağan ögləşip Altun yıs üzə
 kabısalım timis.

Tərcümə: O üç xaqan məsləhətləşib Altun ormanı
 (yaylası) üzərinə yürüş edək, - demiş.

Mətn:

Ի Կ Կ Կ Կ Ն >: Ն Յ Ն Կ Ն Ծ) > Ճ Յ

Transkripsiya: T.31 - Altun yısa olurun, - tidi.

Tərcümə: Altun ormanında oturun, - dedi.

Mətn:

Կ Ճ Ճ Կ Ն >: Ի Յ Ն Կ Ն Ծ) > Ճ Յ

Transkripsiya: T.32 - Altun yısa olurtımız.

Tərcümə: Altun ormanında (yaylasında) oturduq.

Mətn:

mənasını aydınlaşdırmaq çətinidir. Herodotun təsvir etdiyi əfsanədən də bəlli olur ki, Tarqitayın Mastaqda (Mustaq toponimi indiyə qədər Alma-Ata vilayətində qorunub qalmaqdadır) köçəbə həyatı sürən üç oğlu Altun tağ dağlarında yaşayırdılar (109, s.40). Cənubi Qafqazda da altun sözündən yaranmış dağ adları vardır. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Altuntaxt toponiminin qeyd olunduğu məlumdur. İndiki Ermənistan ərazisində Altuntaxt, XIX əsrdə Azərbaycanın Zəngəzur və Şuşa qəzalarında Altuntaxt dağ adları məlumdur (6, s.121). Bu oronimləri izah etmiş müəlliflərə görə, oronimlərdəki altun sözü dağın süxurunun lava mənşəli olduğuna görə qırmızı rəngə çalması ilə əlaqədardır (6, s.121). Ona görə də abidələrdəki toponimlərdə altun sözü ehtimal ki, torpağın süxurunun qırmızı rəngini bildirir. V.Maxpirov M.Kaşğarının lüğətində qeyd olunan toponimlərdən bəhs edərkən qeyd edir ki, M.Kaşğari, Altun xan onomastik vahidini «qızıl çıxarılan yer» kimi izah etmiş və toponimdə fars mənşəli kən («çıxarılan») sözünün iştirak etdiyini yazmışdır (143, s.36). Özbək dilçisi X.Xasanov isə altun sözünü həm də «alt» (aşağı) kimi mənalandırmışdır (188, s.34).

Altun kır oronimindəki kır sözü türk dillərində çoxmənalıdır: «çöl, yayla, alçaq yüksəklik» və s. Lakin bəzi türk dillərində (o cümlədən tuva dilində) kır «dağ beli» mənasındadır (153, s.327). Bircə, Altun kır toponimində kir sözünün məhz «dağ beli» mənası əksini tapmışdır. Çünki vulkan (lava) mənşəli qırmızımtıl süxur yalnız dağlıq ərazidə ola bilərdi.

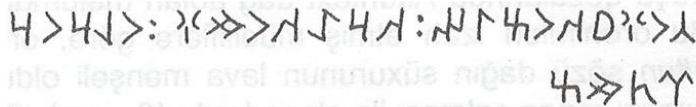
Altun yış toponimi «Altun meşəsi» kimi tərcümə edilir (40, s.81,107,125,126,127).

Ə.Quliyev qeyd edir ki, Altun yış toponiminin tərkibindəki Altun komponentinin apelyativi türkmənşəli söz olub

«qızıl» mənasını ifadə edir. Bu toponimin (Altun) mənşəyi haqqında iki mülahizə irəli sürmək olar: 1. Bu ərazilərdə qızıl ehtiyatları olduğuna görə və qədim türklər bunun fərqinə vardıklarına görə, həmin coğrafi obyekt bu adla adlandırmışlar. Məlumdur ki, bu üsulla meydana çıxan toponimlər türk dünyasında çoxdur. 2. Qədim türk mifologiyasında dağ kultu geniş yayıldığına görə ehtiram, hörmət əlaməti olaraq bu oronimə Altun yış adını vermişlər (29, 1 h., s.90).

Kara kum. Abidələrdə Kara kum toponimi 2 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

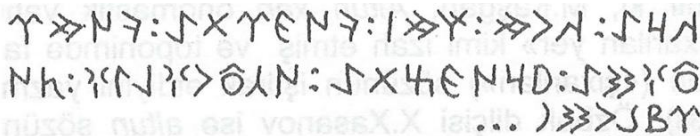

Handwritten Old Turkic script for Kara kum, consisting of two lines of characters.

Transkripsiya: T.7 - Çuğay kuzıǵ, Kara kumıǵ olurur ertimiz.

Tərcümə: Çuğay kuzda, Qara qumda otururduq.

Mətn:

Handwritten Old Turkic script for Kara kum aşmıs, consisting of two lines of characters.

Transkripsiya: MÇ. 8 - Kara kum aşmıs, Kökürdə, Kömür taǵda, Yar ügüzdə üç tuǵlıq türk bodun. . .

Tərcümə: - Qara qumu aşmıs, Kögürdə, Kömür daǵda, yar çayının (sahilində) üç bayraqlı türk xalqı.

Kara kum toponimi haqqında H.N.Orkun yazır ki, bu yer Xanqay daǵ silsiləsinin cənub sırtlarının adıdır (57, s.914). Bu bölgə K.Czegledinin ehtimalına görə, Xanqay daǵlarının cənub yamacları ilə Huang-ho çayının şimal tərəfi arasındakı ərazini

əhatə edirdi.

Kara kum toponimi adından da göründüyü kimi, türk dillərində rəng bildirən qara və qum sözlərindən əmələ gələn, süxurun qara rəngə çalan qumdan ibarət olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, bu oronimin apelyativi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bu fikirləri E.Murzayev aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir: «coğrafi terminologiyada kara sözü qədim türk dilində həmçinin torpaq, quru mənasını da verir». Odur ki, Karakum sözünü «torpaq+qum», «torpaq qumları» kimi tərcümə etmək lazımdır. «Bulaq suyu», hərfi mənada «torpaq suyu, yerdən çıxan su» mənasını verən digər türk coğrafi termini - karasu da bu fikri təsdiq edən misaldır. Beləliklə, səhranın toponimiyasında, Qobinin adında olduğu kimi, «tərpənməz, bitki ilə bərkidilmiş qum» mənasını bildirən landşaft termini Karakum mövcuddur. Bu sözü populyar nəşrlərin səhifələrində tez-tez rast gəlinən «qara, tutqun və ya qəddar, sərt qum» kimi tərcümə etmək lazım deyil (29, I h., s.93).

Soña yış. Abidələrdə Soña yış toponimi 2 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

: 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Transkripsiya: KTş. 35 - ... Kağanın birlə Soña yışda süqüşdimiz

Tərcümə: ....Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük.

Mətn:

Handwritten Old Turkic script from BXş.27, consisting of two lines of text.

Transkripsiya: BXş.27 - ... kırkız bodumğ uda bozdım, kağanın birlə Soņa yışda sünjüşdim.

Tərcümə: ...qırğız xalqını yuxuda basdım (məğlub etdim), Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm.

Bu cümlələrdə göy türklərin qırğızlar üzərinə 710-cu ildəki yürüşünə işarə edilir. Bu yürüşə türklər Sayan dağlarını aşaraq getmişlər. Ehtimal etmək olar ki, Soņa ormanı Sayan dağlarındadır. Sona onomastik vahidinin apelyativi türklərdə müqəddəs hesab- edilən quş adını bildirir. Ona görə də qədim türk ənənəsinə görə, bir çox dağların, coğrafi obyektlərin adları, qohumluq termini ilə, müqəddəs heyvanların, quşların adı ilə ifadə edilmişdir (29, I h., s.94).

Orxon-Yenisey abidələrində sonu baş sözü ilə bitən bir neçə yer adı vardır: Arkar baş, Ibar baş, Iduk baş, Keyrə başı, Tamağ Iduk baş, Çuş başı və Şıp başı.

Arkar baş. Abidələrdə Arkar baş toponiminə 1 dəfə rast gəlinir.

Mətn:

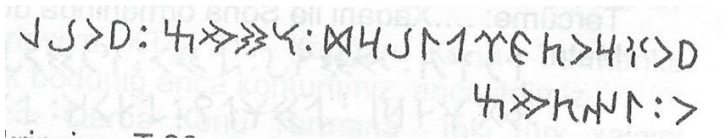
Handwritten Old Turkic script from MÇ. 25, consisting of two lines of text.

Transkripsiya: MÇ. 25 - Ertis ügüzig Arkar başı tuşı anta Ər-kamış altın yanta sallap keçdim.

Tərcümə: İrtiş çayını Arkar başının (zirvəsinin) yanında Er-kamışın altında salla keçdim.

Ibar-Baş. Abidələrdə Ibar-Baş toponimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

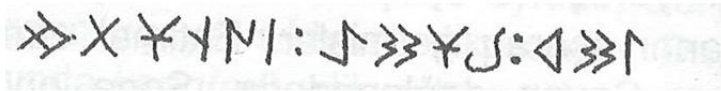

Transkripsiya: T.26 - yoğuru təgrip ibar baş asdımız, yabalu intimiz.

Tərcümə: (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq olan tərəni aşdıq, yumalanıb endik.

Iduk baş. Abidələrdə Iduk baş toponimi 3 dəfə işlənmişdir.

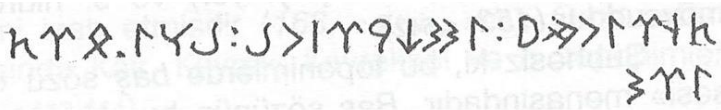
Mətn:

Transkripsiya: BXş. 25 - Iduk başda sünüşdim.

Tərcümə: Müqəddəs başda döyüşdüm.

Mətn:

Transkripsiya: T.38 - ...Teñri, Umay, ıduk yer, sub basa birti erinç.

Tərcümə: ...Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su (bir) qələbə verdi.

Ə.Quliyevin fikrincə, Iduk baş oronimi Ötükənin ən yüksək və müqəddəs hesab edilən zirvəsinin adıdır (29, I h., s.95).

Tamağ İduk baş. Abidələrdə Tamağ İduk baş toponimi 2 dəfə qeyd olunmuşdur (40, s.376).

Mətn:

The image shows a line of Orxon-Yenisey script. The characters are stylized and arranged in a single horizontal line. The script is a form of Old Turkic used in the Yenisey region.

Transkripsiya: KTŞm. 1 - Tamağ ıduk başda sünüşdimiz.

Tərcümə: Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük.

Mətn:

The image shows another line of Orxon-Yenisey script, similar to the one above but with different characters, representing the same text in a different script variant or a related inscription.

Transkripsiya: BXŞ.29 - Tamağ İduk başda sünüşdim.

Tərcümə: Tamağ İduk başda döyüşdüm.

Orxon-Yenisey abidələrində türklərin karluklarla döyüşdükləri yer «Tamağ İduk» adlanır. Toponimin birinci hissəsi olan tamağ toponimiyada «çayın ağzı, dərəyə giriş, kiçik dərə» mənələrindədir. E.R.Tenişevin fikrincə, tamaq sözü türk tayfalarının qərb qrupunun (peçeneq, qırçaq, oğuz, qırğız və b.) dilləri üçün səciyyəvidir. Şərq qrupu tayfalarında isə bu söz tamqaq şəklindədir (186, s.58) Qərbi Sibirdə Sterlitamak (Aşkadar çayının Sterley çayına töküldüyü yer), Başqırdıstanda Mene-Uz-Tamak, Çukalı-Tamak, Tümen əyalətində Kak-Tamak, Şimali Qafqazda Beş-Tamak (5 kiçik çayın birləşdiyi yer) və s. hidrotponimlər mövcuddur (153, s.542).

Şübhəsiz ki, bu toponimlərdə baş sözü «yuxarı hissəsi» mənəsindədir. Baş sözünün bu mənası qədim türk dillərində də vardır (101, s.86). Lakin toponimlərin birinci hissələrinin mənaları tamamilə aydın deyil. Bu barədə yalnız bəzi mülahizələr irəli sürmək olar. Məsələn, Ibar baş toponiminin «ıbar» hissəsi Altay türk dillərindəki ıb «yüksəklik» sözü ilə (153, s.635) əlaqələndirilə bilər. Bu mənə toponimin «baş»

hissəsi ilə də uyuşur.

Keyrə başı. Abidələrdə Keyrə başı toponimi 2 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ.7 - Keyrə başında Üç birküdə kan süsi. . . katıldım.

Tərcümə: Keyrə başında üç Birküdə xan qoşunu. . . qatıldım.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 18 - Ol ay bis yegirmikə Keyrə başı Üç Birküdə tatar birlə katı tokıdım.

Tərcümə: Həmin ayın on beşində Keyrə başında Üç Birküdə tatarlarla möhkəm toqquşdım.

Ə.Quliyevin fikrincə, bu toponimin Ongin çayının cənub-şərq tərəfində olduğu ehtimal olunur (29, II h., s.25). Keyrəbaşı toponimi də nisbətən asan izah olunur. Toponim türk dillərindəki kair «qum, xırdalanmış torpaq» (52, c.3, s.165) və başı (başlanğıcı) sözlərindəndir. V.V.Radlov Altayda Sayan dağlıq ərazisində kair sözünü həm də «şoran, duzlaq» kimi izah etmişdir (168, c.2, I h., s.20). Qazaxıstan toponimiyasında Kair, Kayrak, Kayrakkol və b. toponimlər vardır (122, s.113-114).

Tüngər. Orxon-Yenisey abidələrində Tüngər dağ adı 2

dəfə çəkilir. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov bu toponimi Tüngər tağ kimi (40, s.380), H.N.Orkun isə Tönkəş kimi qeyd etmişdir (57, s.921).

Mətn:

Transkripsiya: BX c. 7 - Əlig yaşıma tatabı bodun kıtayda adakığ. . . k... (T)ünkər tağka.

Tərcümə: Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ayağını. . . k. . . Tüngər dağında. . .

Mətn:

Transkripsiya: BX c. 8 - Tüngər tağda təgip tokıdım.

Tərcümə: Tüngər dağında hücum edib qırdım.

Ə.Quliyev Tüngər dağ toponimi haqqında yazır: «Tüngər tağ oronimi Yablonoy və Xinqan arasındakı bir dağın adını bildirir. 733-cü ildə tatabılar göy türklərə qarşı üsyan etmişdilər. Bu savaş Tünkər dağında baş vermiş və Bx-nın (Bilgə xaqanın - S.Ə.) verdiyi məlumata görə o, tatabıların burada otuz mindən artıq əsgərini məhv etmişdi. Tünker onomastik vahidi bizcə, tonqra qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılar nədənsə bu oronimi Tönkəş şəklində transkripsiya edirlər» (29, I h., s.95). Bizcə, oronimin birinci hissəsi qədim türk dillərindəki ton(q) «təpə» sözündən, (qeyd edək ki, Dağlıq Altayda bu sözdən yaranmış Tonq Baxsı, Tonq-Tvet və başqa toponimlər

məlumdur) (153, s.557), ikinci hissəsi isə türk dillərindəki kaş «daş, qaya, dağın qaş» sözlərindən ibarətdir. Ə.Rəcəbovun və Y.Məmmədovun «Orxon-Yenisey abidələri» əsərində Tüngər kimi qeyd etdikləri toponimin sonunu isə gər komponenti təşkil edir. Biz bu komponentin türk dillərində qar «alınmaz (sıldırım mənasında) qaya» (122, s.107) sözündən ibarət olduğunu ehtimal edirik. Qeyd edilməlidir ki, qar, kar sözü coğrafi adların tərkibində Gürcüstanda Acakar (160, s.2), Azərbaycanda Buzluqqar (Kəlbəcər rayonu), Qoşunkar (Oğuz rayonu), Çinqar (Xanlar rayonu), Qazaxıstanda Zınqar (122, s.107), Türkmənstanda Qızılqar (2, s.127) formalarında coğrafi adların tərkibində işlənməkdədir.

Şantun yazı. Bu oronim abidələrdə 2 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: KTc.3 - İlgəri Şantun yazıka təgi şülədim, talukaya kiçik təgmədim.

Tərcümə: Şərqə Şandun düzünə təki qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım.

Mətn:

Transkripsiya: KTş.17 - ... Eçim kağan birle ilgəri Yaşıl ügüz Şantun yazıka təgi şülədimiz...

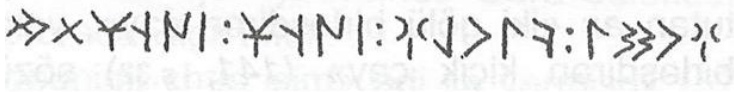
Tərcümə: Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə

təki qoşun çəkdi...

Qrumm-Qrijmaylonun verdiyi məlumata görə, toponim Çin sözü olaraq, «dağların şərq tərəfi» mənasını bildirir və Çinin müxtəlif ərazilərinə verilirdi. VII əsrdə Pekin vadisi də bu adı daşıyırdı (94, s.296).

Ağu. Abidələrdə Ağü yer adı 1 dəfə çəkilmişdir.

Mətn:

Transkripsiya: BXş. 34 - Ağuda eki uluğ sünüş sünüşdim.

Tərcümə: Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük.

Ağulığ. Mənbələrdə Ağulığ toponimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ.45. - Yarış Ağuluğ ara yit başın- tara (?)

Tərcümə: Yarış ilə Ağuluğ arasında Yit başında ...

Ağu və Ağulığ toponimləri haqqında qəti fikir irəli sürmək çətindir. «Qədim türk lüğəti»ndə Ağü toponimi (sual işarəsi ilə) «çay adı» mənasında verilmişdir (101, s.24). Bizcə, bu toponim çay adı deyil. Çünki ağü sözündən yaranmış Ağulığ toponimi də rus dilində (sual işarəsilə) «урочища» mənasında göstərilmişdir (101, s.24). H.N.Orkun hər iki toponimi «yer adı» kimi vermiş (57, s.903), lakin mənasını açmamışdır. Bu toponimi iki cür izah etmək olar: 1. Altay dil ailəsinə mənsub mənşəli dillərdə ax «kiçik çay» mənasında olsa da, abidələrdəki Ağü və Ağulığ yer adları hidrotoponim

olmadıqlarına görə onları ax sözü ilə əlaqələndirmək olmaz. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində «kol-kosluq yerdə əkin üçün hazırlanmış sahə» axu adlanır (99, s.42). Balakən rayonunda da «meşəlik və ya kolluq yerdən təmizlənərək düzəldilmiş əkin sahəsi»nə axi deyilir (3, c.1, s.7). Ona görə də qədim türk abidələrində qeyd olunmuş Ağu və Ağulığ toponimlərini Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindəki axu sözü ilə izah etmək olar. Ehtimal ki, axu sözündəki «x» səsi «q» səsinin danışıqda təhrifidir. Ağulığ toponiminin -lıq şəkilçisi sanki bu fikrə haqq qazandırır. 2.Toponim Sibirin hidronimiyasında geniş yer tutan ax «iki gölü birləşdirən çay», yaxud «gölü iri çayla birləşdirən kiçik çay» (141, s.32) sözündəndir. Hazırda Krasnoyarsk diyarının Sayan məntəqəsində Ağulığ adlı oronim mövcuddur (29, II h., s.31).

Ağuş. Abidələrdə Ağuş yer adı 1 dəfə çəkilir.

Mətn:

Transkripsiya: Tl X.1. Sü çor Ağuş atı

Tərcümə: Qoşun Çor Ağuş - adı

H.N.Orkunun tədqiqatında bu toponim qeyd olunmamışdır. Əlavə edək ki, bu toponimin adı yalnız Azərbaycan türköloqlarının qədim türk abidələrinə həsr olunmuş əsərlərində çəkilmişdir. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov toponimi Ağuş şəklində yuxarıdakı nümunədə qeyd edirlər (40, s.343).

Ağuş toponimi qədim türk dillərindəki aqış «yüksəklik, hündür yer» sözü ilə (101, s.20) izah edilir.

Kara buluk. Abidələrdə Kara buluk yer adı 2 dəfə çəkilir.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ.22 - Örün bərik, Kara bulukıg anı olurmuş.

Tərcümə: Örün (ağ) Bəydə, Qara bulukda onlar oturmuşdular.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ.35 - Bir yegirminç ay yegirmikə Kara buluk öndin Sokak yolu anta Çigil tutuk. . .

Tərcümə: On birinci ayın iyirmisində Qara bulukdan şərqdə Sokak yolu orada Çigil tutuk...

H.N.Orkun toponimi «has isim» adı ilə vermişdir (57, s.906, 914). Tuva dilində və Altay dialektlərində buluk «buz üzərində su» mənasındadır (153, s.101). Bu söz Altayın toponimiyasında geniş yer tutur. Tədqiqatçılar buluk sözündən yaranmış Buluk-Xem (çay adı), Tos-Buluk (çay adı), Dağlıq Altayda Kara Buluk və Buluktu toponimlərini qeyd edirlər (149, s.32). Deməli, Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan Kara Buluk toponimi indi də Dağlıq Altayda mövcuddur.

Sokak. Abidələrdə Sokak yer adı cəmi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 35 - Bir yegirminç ay yegirmikə Kara

buluk öndin Sokak yolu anta Çigil tutuk. . .

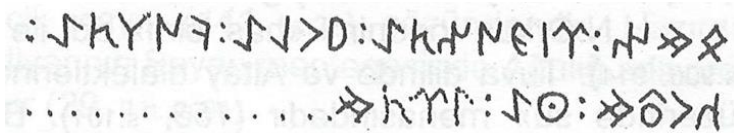
Tərcümə: On birinci ayın iyirmisində Qara bulukdan şərqdə Sokak yolu orada Çigil tutuk...

Sokak yolu toponimi Abakan ətrafındakı ərazilərdən birinin adıdır (29, II h., s.32). Bu yer adının da mənası aydın deyil. Qədim türk dillərində soqaq «sayqak» heyvan növünün adıdır (101, s.508). Ola bilsin, toponim bu heyvanın bolluğu ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Qeyd edək ki, M.Kaşğarının əsərində Soqaqlıq «sayqakların bol olduğu yer» kimi verilmişdir (52, c.1, s.498).

Volqa çayının hövzəsində isə bir çay Sok adlanır. E.M.Murzayev həmin çayın adını «ümumiyyətlə dərin» kimi izah etmişdir (153, s.512). Lakin Altayda yaşayan sellupların dilində sok «burun» (dağ burnu) mənasındadır. Sokak yer adının bu sözlə də bağlılığı ehtimal oluna bilər.

Ərsəgün. Bu oronim abidələrdə 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 30 - Ebimin Ərsəgüntə Yula költə kotım. Anta irtim.

Tərcümə: Evimi Ərsəgündə Yula gölün sahilində qoydum. Orada çatdım.

Ər-kamış. Abidələrdə Ər-kamış toponimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 25 - Ertis ügüzig Arkar başı tuşı anta Ər-kamış altın yanta sallap keçdim.

Tərcümə: İrtiş çayını Arkar başının (zirvəsinin) yanında Er-kamışın altında salla keçdim.

Hər iki coğrafi adın «ər» hissəsi qədim türk dillərindəki er «olmaq, yerləşmək» (101, s.75) sözündəndir. Belə olduqda, Ər-kamış toponimi «qamış olan (bitən) yer, qamışlıq» kimi mənalandırıla bilər. Lakin Ərsəgün toponiminin «səgün» hissəsinin mənası məlum deyil. Ə.Quliyev bu sözü ehtimal olaraq sengün hərbi rütbə bildiren leksik vahidin dəyişilmiş şəkli kimi izah edir (29, II h., s.32).

Bökli çöl. Kül Tigin abidəsində Bökli çöl adı 2 dəfə çəkilir.

Mətn:

Transkripsiya: KTŞ. 4 - Yuğçı, sıgıtçı, öjnrə kün toğsıkda Bökli çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar, apurum, kırkız, üç kurıkan,...otuz tatar, kıtay, tatbı - bunça bodun kəlipən sıgıtamıs, yuğmalıs.

Tərcümə: Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğandan

Böglü çöllük elindən, Tabğaç Tibet, avar, apurum, qırğız, üç kunkan, otuz tatar, kıtay, tatabı - bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş.

Mətn:

Transkripsiya: KTş. 8 - İlgəri kün toğsıkda Bökli kağanka təgi süləyü birmis, kurığaru Təmir kapığka təgi süləyü birmis. .

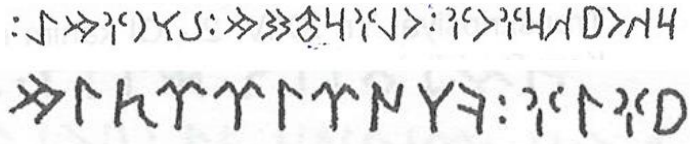
Tərcümə: Şərqə - gün doğana Böklü xaqanına təki qoşun çəkmiş, qərbə - Dəmir qarıya təki qoşun çəkmiş...

S.Q.KIyaştornının yazdığına görə, böklü Şimali Çin hökmdarının titulu olmuşdur (116, s.23). Lakin Çin dilində titul bildirən sözün yer adında əks oluna bilməsi inandırıcı deyil. H.N.Orkuna görə, bu coğrafi ad «meşəli /ormanlı/ çöl» mənasındadır (57, s.75,789). Qeyd edək ki, bu fikir ilk dəfə V.Tomsen tərəfindən irəli sürülmüşdür (59, s.152). M.Kaşğari də bük sözünü «meşə zolağı» kimi izah etmişdir (10, c.1, s.333). Ona görə də Bökli «meşəli» mənasındadır. Aşağıda bu sözün Azərbaycan toponimiyasında da mövcud olduğunu qeyd edəcəyik.

Arkuy. Abidələrdə Arkuy yer adı 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: T.53 - Arkuy karağuş ulğartdım, basınığıma yağğ kəlürir ertim.

Tərcümə: Arkuy keşikçi qülləsini ucaltdım. Basılan (məğlub olan) yağları gətirirdim.

Orxon-Yenisey abidələrində qeyd edilən və tədqiqatçıların Yeddi-Su (Семиречье) əyalətinin qərbində lokalizə etdikləri Arkuy toponiminin də mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılan arxeoloji abidələr türgişlərin mərkəzinin Arqu-Talas və İli boylarında olduğunu göstərmişdir (117, s.130-131). Qədim türk dillərində arqu «dərələrlə şəxələnmiş dağlıq ərazi» mənasındadır (101, s.54). Buradan aydın olur ki, Arqu toponimi əyalətin coğrafi landşaftı ilə bağlıdır. Toponimlə bağlı III fəsildə daha geniş danışılacaqdır. Burada isə yalnız onu qeyd etmək istərdik ki, Arqu coğrafi məzmunlu yer adını M.Kaşğari «Divanü lüğət-it-türk»də də qeydə almışdır. Bir türk tayfasının adını da bildirən bu sözün «Divan»dakı izahı Tarazla Balasaqun arasında yer adı kimi göstərilir (52, s.127). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elə Mahmud Kaşğari ilk dəfə bu toponimin apelyativi haqqında, onun iki dağ arasındakı düz yer, vadi mənasını bildirməsi və türkmənşəli leksik vahid olması barədə məlumat vermişdir (29, I h., s.113). XIII əsr müəllifinin verdiyi məlumatlara görə, paytaxtı Almalıq adında olan, özü çağatay xalqının başlıca qismini təşkil edən ölkə də Arqu adını daşıyırdı.

Kara Sənjir. Abidələrdə Kara Sənjir toponimi 4 dəfə qeyd

olunmuşdur.

Mətn:

2<JH(⊗ ⒶY⊗Γ ⒶT⊗H11 HMLITΥ(HL)
2 3 4

Transkripsiya: Yn XXIV. 2 - Ol kanım elimin bəngüsü
Kara Sənjir(tə). . .

Tərcümə: O xanım elimin əbədi abidəsi Qara Sənjirdə...

Mətn:

XIT N4T^7
2 1
EITΥ:TTNI:JHN
5 4 3

Transkripsiya: Yn. XXIV. 4 - Kişi arası isid Kara Sənjir
elçig. . .

Tərcümə: Adamlar arasında eşit: Qara Sənjir elçisini...

Mətn:

1(⊗<7HY⊗:LT^T:Ⓐ⊗:TTX⊗⊗Y
1 2 3 4 5
YHN:TYJHN⊗:Y⊗)TJ^T5?7^X⊗
5 6 7 8

Transkripsiya: Yn.XXIV.5 - Inançu Külüg Çigşi bəg ər
ərdənim üçün (Kara Sənjirdə) ölkəni altı bağ, Kəşdimdə ben.

Tərcümə: Inançu məşhur Çigşi bəy ər igidliyim üçün
(Qara Sənjirdə) ölkəni altı tayfanı Kəşdimdəyəm

Mətn:

70 77 75
⊗⊗LX⊗⊗<7L⊗:THLITLE:⊗LX⊗
70 77 75

Transkripsiya: Yn. XXIV.5 - Yəg erdü gim ol erinç Kara
Sənjirig yerlədim

Tərcümə: Yaxşılıq etdiyim budur. Qara Səniri məskunlaşdırdım.

Kara Səngir toponimi də kifayət qədər aydındır. Belə ki, toponim suxurun qara rəngini bildirən kara və qədim türk dillərində «dağ burnu» mənasında sənir (101, s.495) sözlərindən ibarətdir. Azərbaycanda mövcud olan Səngərdağ və Səngərqaya oronimləri də bu sözdən yaranmışdır. Şübhəsiz, dağ adlarındakı səngər sözü fars dilinə mənsub «müdafə səddi, istehkam» mənasında səngər sözündən fərqlidir.

Altu Şan. Abidələrdə Altu Şan toponiminə cəmi 1 dəfə rast gəlirik.

Mətn:

Transkripsiya: Yn. XXXVIII. 1 - Altu-şanta kəlip

Tərcümə: Altu-Şandan gəlib

Bu toponim buryat-monqol dillərində şana «əyri, döngə» (153, s.624) sözü ilə əlaqələndirilə bilər. Altu Şan yer adında ehtimal ki, monqol dilində şana «çayın əyilən (dönən) hissəsi» sözü əksini tapmışdır. Lakin V.A.Kazakeviç monqol dilində bu sözün «dağ beli, zirvə» mənasını da vermişdir (108, s.24-29). Ola bilsin ki, bu toponimdəki say bildirən altu (altı) sözü dağlıq ərazidə zirvələrin miqdarını bildirir.

Ə.Quliyevə görə, bu toponimdə şan coğrafi termini Çin mənşəlidir, «dağ» mənasını ifadə etmişdir. Müəllif hesab edir ki, bu toponim Altun yış, Altun tağ mənasındadır. Buradakı Altu topoformantı Altun lekseminin bir təhrif olunmuş fonetik variantıdır. Ehtimal ki, bu toponim Altay dağları məfhumunu ifadə etmişdir (29, I h., s.76).

Tün yazı. Abidələrdə Tün yazı toponimi 1 dəfə qeyd

olunmuşdur.

Mətn:

: D' > λ: 59TQ: 47IYN:) >>> 5: KY NK
 NTD) > λ: TTD: NKYE NK: Y19

Transkripsiya: KTc. 6-7 - Türk bodun, üləsinin biriyyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın...

Tərcümə: Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay ormanına deyil, Tün düzünə yerləşək. .

Fikrimizcə, abidələrdəki Tün yazı toponimi də məhz türk dillərindəki tonq «təpə» (daha dəqiqi «uzunvarı təpə») sözündən ibarət olmaqla «təpəli çöl (düzən)» mənasındadır.

Antarğu. Yalnız Azərbaycan türkoloqlarının tədqiqatlarında rast gəlinən Antarğu toponimi abidələrdə cəmi 1 dəfə qeyd olunmuşdur (40, s.346).

Mətn:

⋈ X Y4N1: 1 >>> 7'4 ☺: 1 ☺ 17

Transkripsiya: BXş. 30 - Ekinti Antarğuda sügüşdim.

Tərcümə: İkinci (dəfə) Antarğuda döyüşdüm.

Antarğu toponimini türk dillərindəki an «karst mənşəli dərin yarıq» (153, s.50) və tarik «tarla, əkin yeri» (101, s.537) sözlərinə ayırmaq mümkündür. Deməli, bütövlükdə toponim «karst yarığı olan yerdə əkin sahəsi» mənasındadır.

Kök Ön. Abidələrdə Kök Ön yer adı cəmi 1 dəfə qeyd olunur.

Mətn:

: >4 7'Y19 NK NK: >4 7' > D: E4N7N7
 ⋈ NK4 >>>

Transkripsiya: T.15 - Kök Önjüğü yuğaru, Ötükən yışğaru udızıtım.

Tərcümə: Göy Önü (keçərək) Yuxarı Ötükən ormanına (yaylasına) apardım.

Bu çay Xanqay dağları ətrafında, Çoğay kuzı və Kara kum yaxınlığında idi. İndiki Onggi-yin qoul (Ongin?) olduğunu ehtimal etmək olar (29, 1 h, s.98). Toponimin birinci komponenti türk dillərindəki kök (Azərbaycan dilində «göy») sözündən ibarət olub, suyun rəngini bildirmişdir. Öng leksemi isə «şərq» mənasındadır. Beləliklə, hidronimin (dağ çayının adı «şərqd»)əki göy, mavi rəngli çay» mənasına gəlir (29, 1 h., s.98).

Benlügək. Tonyukukun şərafinə abidədə Benlügək toponiminə 1 dəfə rast gəlinir.

Mətn:

Transkripsiya: T.44 - Yinçü ügüzig keçə Tinəsi oğlu yatığma Benlügək tağı ertü...

Tərcümə: İnci çayını keçərək Tinəsi oğlu yatan Benlügək dağını...

Benlügək toponimi yalnız Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində qeyd olunmuşdur. Tədqiqatçılara görə, bu dağ Orta Asiyada lokalizə olunur. Lakin toponimin mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Ehtimal ki, dağın adı qədim türk dillərindəki benqü «abidə» (101, s.94) sözü ilə əlaqədar olmaqla «abidələri olan dağ» mənasındadır.

Kənjü-Tarman. Orxon-Yenisey abidələrində Kənjü-Tarman yer adı 2 dəfə çəkilir.

Mətn:

ΥΝκ:ΓΕκ:ΣΑ)ϕΥδΝΥΓ:ΥΥΥΥ>↓
 ϕϕXκΓΣ:ϕϕδΥ☺>↓ΣΣ:Υ')ΣΣ>Σ:κ

Transkripsiya: KTş. 21 - Kuriğaru Kəngü Tarmanka təgi türk boduniğ ança konturtımız, ança itdimiz.

Tərcümə: Qərbə Kənü Tarmana təki türk xalqını eləcə yerləşdirdik, eləcə təşkil etdik.

Bizcə, toponimin birinci hissəsi Kəngü («η» ilə) kimi oxunmalıdır. Qeyd edək ki, V.Tomsen də bu toponimi «Kanqu-Tarman» kimi oxumuşdur (209, s.5). Toponimdəki «kanqu» komponenti eramızın əvvəllərində Sır-Dərya çayının orta axınında mövcud olmuş Kanq qalasının və Kanq dövlətinin (38, s.115-119) adları ilə mənşəcə eynidir. Buryat-monqol dillərində qanq «çayın sıldırımlı dik sahili», Dağlıq Altayın toponimiyasında kanq(ay) «dik qalxmış dağ» mənalarıdır (153, s.116; 149, s.203). Toponimin ikinci hissəsi olan Tarman isə türk dillərində tarau «dağ çıxıntısı» sözündən (153, s.543) və -man şəkilçisindən ibarətdir.

Bukarak. Bu toponim abidələrdə 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Υδ:ΣΣΥ>Υ:ΓΑΣΣΑΥδΣ:ΜΝΓ:ΣΔΥ>Α
 :ΜΝΥΓΑΜ:Σ☺ΣΣ>Σ:ΙΥ>ΑΥΑ>Σ:ΥΓΑ
 ΓκΥΓ:)ΑΥδΥΥ>

Transkripsiya: KTşm.12 - Kuriya kün bastıkdakı Soğd, Bərçəkər, Bukarak ulıs bodunta Nəri saqün oğul tarkan kəlti.

Tərcümə: Qərbdə gün batandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara

ulusu xalqından Nən sənün oğul tarkan gəldi.

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti Bukarak komponentini indiki Buxara toponiminin qədim forması hesab edirlər. Toponimin apelyativi haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. XIII əsr salnaməçisi Cüveyni onu sanskrit dilindəki Vişara sözünün türk dilindəki Buxara forması ilə qarşılaşdırmışdır. Onun fikrincə, uyğur və kidanlar bütvlər olan məbədə buxar deyirlər. F.Althaym şəhərin adını Orxon abidələrində rast gəldiyimiz Bukarak ulus onomastik vahidi ilə izah edərək onun apelyativinin buka (buğa) leksemindən ibarət olduğunu, qədim türk inancları ilə əlaqədar verildiyini düşünür. Bizcə, toponimin F.Althaym tərəfindən izahı inandırıcıdır. Çünki mənbələr bu şəhərdə müsəlmanlardan əvvəl türklərin, türk ünsürünün də məskun olduğunu qeyd edir (29, I h., s.112). Qeyd etmək lazımdır ki, ulus sözü qədim uyğurların VIII-X əsrlərə aid olan manixey və buddizm dini məzmunlu abidələrində ulus bodun şəklində qoşa söz olaraq da çıxış edir. Həmin mənbədə bu sözün ulus variantı da göstərməklə, ümumiyyətlə, «məskən, yaşayış məntəqəsi (seleniya)» mənası bildirdiyi qeyd olunmuşdur (24, I h., s.112).

Bükəgük. Abidələrdə Bükəgük yer adı 2 dəfə çəkilmişdir.

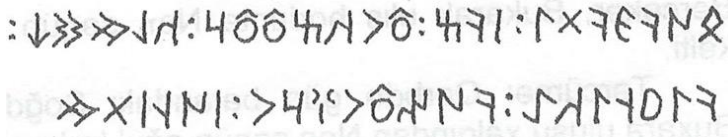
Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 13 - tutdım. . . bir . . . anta Bükəgükə yetdim.

Tərcümə: tutdum. . . bir. . . onda Bükəgükə çatdım.

Mətn:

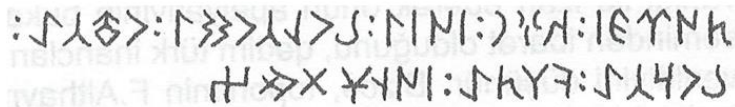
Transkripsiya: MÇ. 13 - Bükəgükdə səkiz oğuz, tokuz tatar kalmazdu eki yanika kün toğuru sügüsdim

Tərcümə: Bükəgükdə səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı. Ayın ikisində gün doğanda döyüşdüm.

Bükəgük toponiminin (57, s.906) mənası haqqında fikirlər müxtəlifdir. Biz hesab edirik ki, bu ad türk dillərindəki bük sözündəndir.

Bolçu. Abidələrdə Bolçu yer adı 3 dəfə çəkilir.

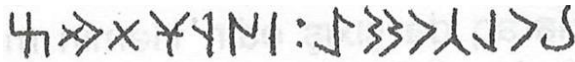
Mətn:

Transkripsiya: KTş. 37 - Türgis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti, sünüşdimiz.

Tərcümə: Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi, döyüşdük.

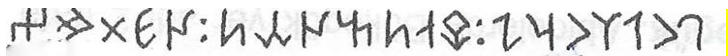
Mətn:

Transkripsiya: BXş.28 - Bolçuda sünüşdim.

Tərcümə: Bolçuda döyüşdüm.

Mətn:

Transkripsiya: T.35 - Bolçuka tan üntürü təkdimiz.

Tərcümə: Bolçuya dan söküləndə çatdıq.

Orta Asiyada - Yeddiçayarası ərazidə (rus mənbələrində Семиречье) lokalizə olunan bu çayın (94, s.313) ətrafında on ok türk eli yaşayırdı. Bu hidronim naməlum bolu və türk dillərində s-ç əvəzlənməsinə görə çu «su» sözlərindən ibarətdir. V.Tomsenə görə, Bolçu türgişlərin olduqları torpaqlarda ərazi adı təsirini bağışlayır, ancaq yerini müəyyən etmək mümkün deyildir (59, s.183). V.V.Radlov XIX əsrin sonlarında Dağlıq Altayda Bolus-Su çay adını qeyd etmişdir (167, s.212).

Toğu balık. Orxon-Yenisey abidələrində Toğu balık toponimi 2 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: KTşm.4. Ən ilk Toğu balıkda sünüşdimiz.

Tərcümə: İlk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük.

Mətn:

Transkripsiya: Bxş.30. Ən ilki Toğu balıkda sünüşdim.

Tərcümə: Ən ilk Toğu balıkda döyüşdüm.

Toponim ehtimal ki, türklərdə «gün doğan, şərq» mənasında doğu (t-d əvəzlənməsi ilə) və «şəhər» mənasında balık sözlərindən ibarətdir. Şəhər Tola çayının sahilində yerləşir (40, s.390).

Besbalık. Orxon-Yenisey abidələrində Besbalık toponimi 5 dəfə qeyd olunmuşdur.

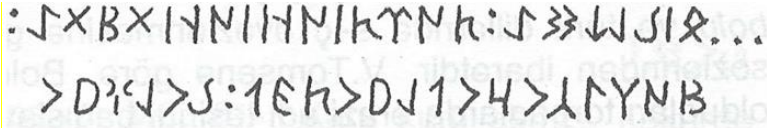
Mətn:

Transkripsiya: BXş.28. Otuz yaşına Besbalk tapa

sülədim.

Tərcümə: Otuz yaşında Beşbalkı şəhərinə qarşı qoşun çəkdim.

Mətn:

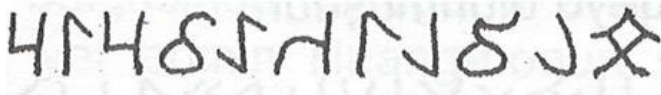

:JXBXININIKTNK:JZZWJIA...
>Dİ'J>S:1EK>DJ1>4>LTYNB

Transkripsiya: KÇ.11.... Bes balıkda tórt sünüs sünüsdükdə Küli çor oplayu tægip bulğayu

Tərcümə: ...Beşbalıkda dörd döyüş döyüşdükdə Küli çor sürətlə hücum edib pərən-pərən edərək....

Mətn:

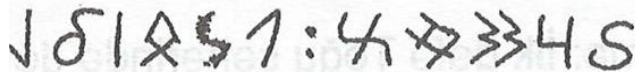

4T48JHINJ8JA

Transkripsiya: HT.1.4. Besbalıka barr

Tərcümə: Beşbalıka gedir-

Mətn:

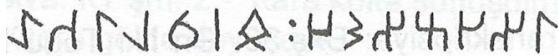

J8IA57:4Z34S

Transkripsiya: HT. II.3. bardımız p....Besbal(ıka)

Tərcümə: getdik... Beşbalıka

Mətn:

JHINJ8IA:4Z4P4T

Transkripsiya: HT.VII.2. İnöz İnənçü Beşbalıka

Tərcümə: İnöz İnənçü Beşbalıka

Uyğurca-Çincə lüğətlərdə balık sözü «şəhər, qala» kimi tərcümə olunub. Müasir türk dillərində işlənməyən balık sözü

haqqında M.Kaşğari «Divanü lüğət-it-türk»də yazır: «Balık - islamiyyətdən çox əvvəl türk dilində sığınaq, qala, şəhər deməkdi. Uyğurların ən böyük şəhərlərindən birinə Beşbalık deyilir. Bura uyğurların ən böyük şəhəridir; «Beş şəhər» deməkdir. Bundan başqa, bir şəhərə də «Yenci balık» deyilir, «Yenci şəhər» deməkdi» (52, c.I, s.379).

Eləcə də, Karmpalouk//Karbalk şəhərinin adını izah edən Bizans müəllifinin skif dilində palouk sözünün «balıq» (rıba) mənasında işləndiyini yazmasına etiraz edən O.N.Trubaçev balıq sözünün qədim omonim olduğunu (rıba, qorod) və həmin şəhərin adında palouk sözünün «şəhər» anlamında işləndiyini göstərir, haqlı olaraq etimoloji yozumda belə omonimlərin nəzərə alınmasını vacib sayır (7, s.130- 131).

Suğçu. Abidələrdə Suğçu toponimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Transkripsiya: St. 1a.14 - Suğçu balıkda kirmiş yarı –

Tərcüməsi: Suğçu şəhərinə girmiş işıq –

Suğçu toponimi bizzə, qədim türk dillərindəki suğ «su» sözündən və -çu şəkilçisindən ibarətdir.

Çuğay yış (kuz). Abidələrdə Çuğay yış və Çuğay kuz toponimləri 4 dəfə qeyd edilir.

Mətn:

Transkripsiya: KTc. 6 - Türk bodun, üləsigin biriyə Çuğay yış tügül, Tün

Tərcümə: Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay ormanına deyil, Tün

Sonuncu cümlədən aydın olur ki, adı çəkilən toponimlər

bir-birinə yaxın coğrafi obyektlərdir. Çoğay kuzı məntəqəsinin Yin-Şan olduğu K.Czegledi tərəfindən müəyyən edilmişdir (24, I.h, s.93). Çuğay yış toponimi haqqında Ə.Quliyev yazır: «Bircə, buradakı yış tək orman mənasını ifadə etməmişdir. Qədim türklər ormanların içində deyil, ormanlaq təpələrin düz yerində məskunlaşmışdılar. Bircə, Çoğay kuzı ilə Çoğay yış oronimləri bir-birinə yaxın coğrafi obyektlər olmuşdur» (24, I h, s.94).

Altayda yaşayan tuvalıların dilində çoqa «çökək, çuxur» mənasındadır. Tuvada Uzun Çoqa, Buqalıq Çoqa yer adları mövcuddur (190, s.79). Hazırda Rusiyanın Kurqan əyalətində Çuqa toponimi vardır (153, s.620).

Ehtimal ki, bu toponimlər qırğız dilində çoku «baş, zirvə», özbək dilində çukki «zirvə», qazax dilində şokı «konusvarı yüksəklik» sözündəndir. Qırğızıstanda Çal-Ço-ku, Kara-Çoku, Qazaxıstanda Karaşokı, Altayda Besçoku və b. dağ adlarında da bu söz vardır (153, s.618).

Təmir kapağ. Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan toponimlərdən biri də Təmir kapağdır. Bu ad kitabələrdə 8 dəfə çəkilmişdir.

Mətn:

Transkripsiya: KTc.4. keçə Təmir kapağka təgi şülədim.

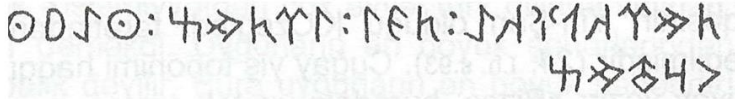
Tərcümə: keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim.

Mətn:

Transkripsiya: KTŞ. 2 - İlgəri Kadırkan yışka təgi, kirü Təmir kapıǵka təgi konturmıs.

Tərcümə: Şərqə Kadırkan ormanına təki, qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş.

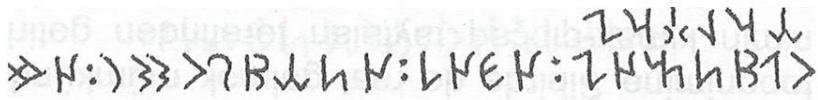
Mətn:

Transkripsiya: T. 45 - Təmir kapıǵka təgi irtimiz, anta yanturtımız.

Tərcümə: Dəmir qapıya təki-çatdıq, oradan qaytardıq.

Mətn:

Transkripsiya: T.46 – Ol күntə təgdi türk bodun Təmir kapıǵka.

Tərcümə: Həmin gün türk xalqı Dəmir qapıya çatdı.

İlk dəfə olaraq V.Tomsen, Dəmir qapının Baysultau dağlarında (Səmərqənddə) Bəlxə gedən yol üstündə yerləşdiyini qeyd etmişdir. Onun yazdığına görə, bu keçid indi Buzqala adlanır və buradan keçən ilk avropalı isə Kastilyalı III Henrinin 1404-cü ildə Teymur sarayına elçi kimi göndərdiyi Klavixo olmuşdur (209, s.137). VII əsrin birinci yarısında türklərin qərb sərhəddini bildirən bu toponim haqqında ilk dəfə bu bölgəyə 630-cu ildə səyahət etmiş Çin səyyahı Syuan-Tszyan məlumat vermişdir. Məlumdur ki, həmin əsər X əsrdə uyğur türkcəsinə tərcümə edilmişdir. O, bu tarixi abidə haqqında maraqlı məlumatlar qeyd etmişdir (29, I h., s.74).

V.Tomsen həmçinin qeyd edir ki, çağdaş türkcədə Dəmir Qapı deyimi daha çox «dağlardakı dar keçidlər» mənasında

işlədilməkdədir və bir neçə Dəmir Qapı var. Məsələn, Səmərqənd vilayətində Temir-kabuk adlı yer mövcuddur. Adın ikinci komponenti yerli sakinlər üçün anlaşılmazdır ki, bu da həmin toponimin qədim mənşəyinə işarə edir.

H.N.Orkuna görə, bu toponim Orta Asiyada Bəlxdən Səmərqəndə gedən yolun üstündə, Keş şəhərinin 90 km cənubunda, 12-20 metr genişliyində və 3 km uzunluğunda keçid (qapı) adıdır (57, s.919). Qafqazdakı Dərbənd keçidinin mənbələrdə «Dəmir Qapı Dərbənd» adlanması da maraqlıdır. Bu ad həm də Dədə Qorqud oğuznamələrində rast gəlinən «Dəmür-Qapu Dərbənd»dir.

S.Klyaxstornının tədqiqatlarının nəticəsinə görə isə, Tarman//Tarband yer adı Sır-Dərya(Kanq) çayının orta axarında yerləşən Otrar şəhərinin adlarından biridir. Tarman toponiminə Sibirdə də rast gəlmək mümkündür. Bu toponimin kimək-qıpçaq tayfaları tərəfindən gətirildiyi ehtimal olunur.

Toğla ügüz. Orxon-Yenisey abidələrində Toğla çay adı 2 dəfə qeyd olunur.

Mətn:

Transkripsiya: BXş. 30 - Toğla ügüzig yüzəti keçip süsi...

Tərcümə: Toğla çayını üzərək keçib qoşununu (öldürdüm).

Mətn:

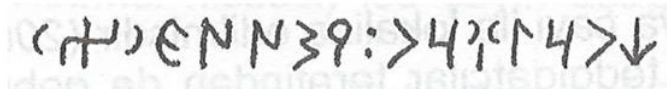
Transkripsiya: - T. 15 - İngək kölikin Toğlada Oğuz kəlti.

Tərcümə: İnək və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi.

Bu çay adı abidələrdə Toqle və Tole formalarında işlənir. Türklərin 688-689-cu illərdəki döyüşləri məhz bu çayın hövzələrində yaşayan oğuzlarla olmuşdur. O vaxtlar oğuz tayfaları bu çayın sahillərində məskun idilər. Hazırda çayın adı Tola şəklindədir (57, s.920). Görünür, hidronimin əsli «Tola»dır və onun Tola forması «ğ» səsinin danışıqda zəifləyərək düşməsinin nəticəsidir. Toğla hidroniminin də mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Ehtimal ki, çayın adı qədim türk dillərindəki məcazi mənada toq «tutğun» (101, s.570) sözündəndir. Maraqlıdır ki, Azərbaycanda Qəbələ rayonunda da bir çay Tola çayı adlanır və həqiqətdə də, bu dağ çayının suyu bulanıq (tutğun)dur. Deməli, Toğla ügüz «bulanıq çay» mənasındadır.

Yinçü ügüz. Abidələrdə Yinçü ügüz çay adı 4 dəfə çəkilmişdir.

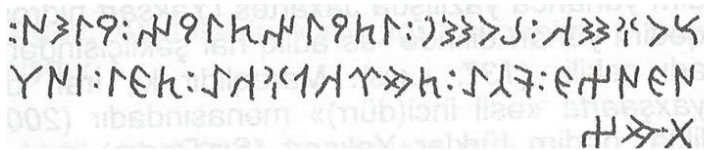
Mətn:

Transkripsiya: KTc. 3 - Kuriğaru Yinçü ügüz. . .

Tərcümə: Qərbə İnci çayını. . .

Mətn:

Transkripsiya: KTş. 39 - Soğdak bodun itəyin tiyin, Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədimiz.

Tərcümə: Soğdak xalqını tənzim edək deyə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdik.

Mətn:

Transkripsiya: T. 44 - Yincü ügüzig keçə Tinəsi oğlu yatığma Benlügək tağı ertü.

Tərcümə: İnci çayını keçərək Tinəsi oğlu yatan Benlügək dağını. . .

Mətn:

Transkripsiya: KÇ. 16 - . . . anta kerı barıp Yincü ügüzig keçə Təmir kapıǵka, təzikkə təgi sü. . . ə kazǵandı.

Tərcümə: .... onda qərbə gedib İnci çayını keçərək Dəmir qarıya taciklərə (müsəlmanlara) təki qoşun. . . qazandı (qalib gəldi).

Çayın adı ilk dəfə alman alimi İ.Markvart tərəfindən Sır-Dərya çayı ilə lokalizə edilmişdir (200, s.5-6). Bu lokalizə sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul edilmişdir. Həqiqətdə də, antik mənbələrdə Makedoniyalı İskəndərin e.ə. IV əsrdə Orta Asiyaya yürüşü ilə əlaqədar hadisələrdə qədim yunanca yazılışda Jaxartes (Yaksart hidronimindən və qədim yunan dilində -es adlıq hal şəkilçisindən ibarət) çay adı çəkilir (137, s.185). Maraqlıdır ki, İran dillərində də yaxşaarta «əsil inci(dürr)» mənasındadır (200, s.5). Beləliklə, qədim türklər Yaksart (Sır-Dərya) çayının adını öz sözləri ilə İncü ügüz adlandırmışlar. «İncü ügüz»ün Sır-Dərya çayı olduğu başqa faktlarla da təsdiqlənir. I əsr Roma tarixçisi Böyük Plini yazır

ki, Yaksart çayını skiflər (skiflər dedikdə, antik müəllif skif həyat tərzi (köçəri maldarlıq, hərəkətə gətirilən arabalarda yaşamaq, at əti yemək və at südü içmək və s.) keçirən qədim türk mənşəli tayfaları nəzərdə tutur) Silis də adlandırırlar (137, s.185). Bu hidronim də yerli Sil sözündən və Plininin latınca yazılışda əlavə etdiyi -is adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Sır-Dərya çayının sır komponentini Q.Ə.Qeybullayev qədim türk dillərindəki sil «təmiz» sözü ilə izah etmişdir (27, s.147). Lakin bu fikir doğru deyil. Ona görə ki, bir sıra tədqiqatçılara görə Sil adı indi də Sır-Dərya hidroniminin «Sır» komponentində qalmışdır və deməli, antik müəllifin «Sil» adlandırdığı çayın əsl adı Sır olmuşdur (116, s.76). Lakin «Sır» komponentinin mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Bununla əlaqədar iki ehtimal irəli sürmək olar: 1. Hələ qədimdən Sır çay adı türk dillərində r-l əvəzlənməsinə görə Sil kimi tələffüz edilirdi; 2. Çayın adı həqiqətdə də, Sır olmuşdur və hidronim Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan sir tayfasının adını əks etdirir.

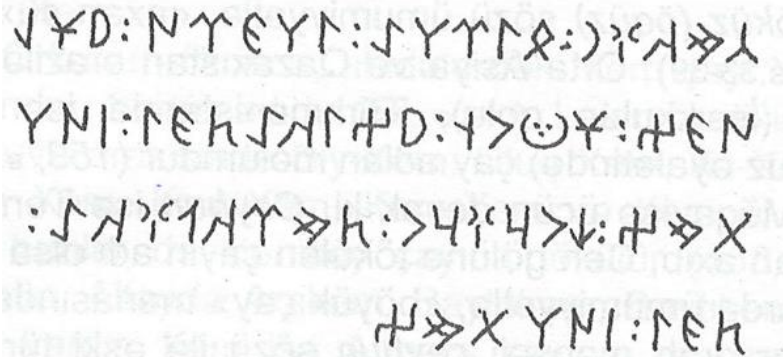
S.Q.Klyaştorniya görə, qədim türk abidələrindəki İncü üzgüz hidronimi Sır-Dərya çayının yuxarı və orta axınına aiddir, antik mənbədə çəkilən Sil və tıazırkı «Sır» (Sır- Dərya hidroniminin birinci hissəsi) isə çayın aşağı axarını bildirirdi (116, s.76).

Beləliklə, İncü üzgüz çayının Orta Asiyada Zərəfşan çayı ilə lokalizə olunması barədə H.N.Orkunun fikri (57, s.925) təsdiqlənmir.

Yaşıl üzgüz. Abidələrdə Yaşıl üzgüz toponimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: KTŞ. 17 - Eçim kağan birlə ilgörü Yaşıl

ügüz Şantun, yazıka təgi sülədimiz, kurıǵaru Təmir kapıǵka təgi sülədimiz, Kögmən aşa kırkız yerinə təgi sülədimiz

Tərcümə: Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya təki qoşun çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq qırǵız yerinə təki qoşun çəkdik.

Yaşıl ügüz hidronimi ilə qədim türklər Çin ərazisindəki Xuanxe çayını adlandırmışlar. Çin dilində bu çayın adı Hoangho şəklindədir və mavi, göy çay deməkdir (29, I h., s.99-100).

Adından da göründüyü kimi, çayın adı türk dillərində rəng bildirən yaşıl sözündən yaranmışdır. Qeyd edək ki, qədim türklər rəng bildirən yaşıl və göy sözlərini sinonim kimi işlədirdi. H.N.Orkuna görə, monqollar bu çaya Kara Müren deyirlər (57, s.76).

V.Tomsenə görə, Yaşıl ügüz yaşıl ırmaq - bulanıq, lehməli sularına görə belə adlanır (59, s.177).

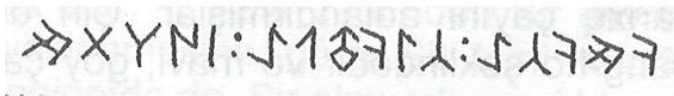
Yinçü ügüz hidronimi haqqında yuxarıda danışdıq və onun Sır-Dərya çayı olduğunu qeyd etdik. Ügüz (çay) sözünün iştirak etdiyi Yar ügüz və Yaşıl ügüz toponimlərini isə müvafiq

şəkildə «yarğanlıq çay» və «yaşılıqdan (göylükdən) axan çay» kimi izah etmək olar. Deməli, qədim türk dillərindəki ögüz (ügüz) «çay» mənasındadır. X.Xasanova görə öküz (öqüz) sözü ümumiyyətlə, «axan su» deməkdir (189, s.33-39). Orta Asiya və Qazaxıstan ərazilərində Ceti-oğuz (issikkulun qolu), Türkmənistanda isə Öküz-Yab (Taşauz əyalətində) çay adları məlumdur (153, s.405).

Müqayisə üçün deyək ki, Ceyhun isə Termez yaxınlığından axıb, Cen gölünə tökülən çayın adı olsa da, bu söz ərəblərdə ümumiyyətlə, «böyük çay» mənasındadır. Tədqiqatçılar ərəb mənşəli ceyhun sözü ilə əski türk toponimlərində iştirak edən ügüz sözünün eyni mənalı olduğunu yazırlar. «Divani lüğət-it-türk»də M.Kaşğarının öküz şəklində işlətdiyi bu sözə: «Öküz» - Ceyhun və Fərat kimi olan hər ırmağa verilən addır... Türk ölkəsində olan bir çox sular, dərələr, çaylar «öküz» adıyla adlanır. Sərhəd zolağında olan bir şəhərə də bu ad verilmiş, «iki öküz» deyilmişdir» şəklində verdiyi izah olduqca dəyərlidir (52, c.1, s.59).

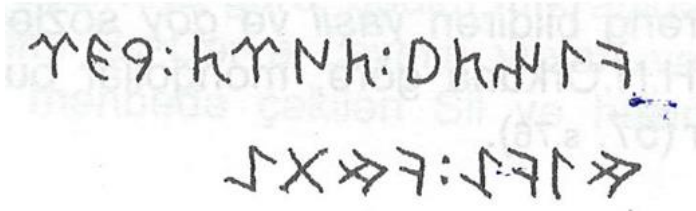
Kem. Mənbələrdə Kem çayının adı 3 dəfə çəkilir.

Mətn:

Transkripsiya: BXş. 26 - Kem keçə çik tapa şülədim
Tərcümə: Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim

Mətn:

Transkripsiya: MÇ.19. - Ekinti ay tört yegirmikə Kemdə

Tərcümə: İkinci ayın on dördündə Kemdə (Yenisey çayında)

Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 25 - Ərin sü karluk tapa . . . . ğ Kem karağū. . dı.

Tərcümə: Adamları ilə qoşunu karluklara qarşı. . . .Karluk. . . Kem. . .

H.N.Orkunun fikrincə, abidələrdəki Kem çayı Yeniseyin qollarından birinin adıdır (57, s.910). Lakin bu fikir dəqiq deyildir. Tuva ərazisində Biy-Xem, Uluq Xem, Ka-Xem, Ak Xem, Baş Xem, Kızıl Xem, Kara-Xem və Kemçik çayları vardır ki, bunlar da Yenisey çayına tökülür (153, s.269). Ümumiyyətlə, Altayda Arakem, Baylukem, Baytıkem və b. çaylar da vardır. Kem isə Anqara çayının mənşəbindən yuxarı hissənin adıdır. Onu da qeyd edək ki, xakasların dilində kem «çay» mənasındadır (153, s.269-270). Qədim türklərdə, ümumiyyətlə, böyük çayları su mənasını, çay mənasını verən ümumi isimlərlə ifadə etmək ənənəsi olmuşdur (29, İh., s.103-104).

Tədqiqatçıların bir qismi bu hidronimin Hind-Avropa mənşəli olduğunu iddia edir. E.M.Murzayev daha çox türklərin məskun olduğu Cənubi Sibirdə kem leksemlə onomastik

vahidlərin, toponimlərin geniş yayıldığını sadalasa da, onu Tarim, Şərqi Türkünstandakı toponimlərin tərkibindəki kam (kanal) sözü ilə qarşılaşdırsa da, nədənsə onun türk mənşəli olmadığı haqqında qərar verir və V.İ. Abayevə əsaslanaraq kem toponimik termininin İran dillərinə mənsub olduğunu şübhəli şəkildə söyləyir (29, I h., s.104).

Bizcə, kem coğrafi termini qədim türk sözü olub «çay» mənasındadır.

Yar üzgüz. Abidələrdə Yar üzgüz toponimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

𐰽𐰺𐰸𐰸𐰾𐰍𐰆: 𐰽𐰶𐰼𐰆𐰽𐰆: | 𐰾𐰶: 𐰾𐰶𐰾: 𐰽𐰶𐰾𐰾
 𐰽𐰶𐰾𐰾: 𐰽𐰶𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾: 𐰽𐰶𐰾𐰾𐰾𐰾: 𐰽𐰾𐰾𐰾
) 𐰾𐰾𐰾𐰾

Transkripsiya: MÇ. 8 - Kara kum aşmış, Kökürdə, Kömür tağda, Yar üzgüzdə tuğlıq türk bodun. . .

Tərcümə: Qara qumu aşmış, Kögürdə, Kömür dağda, Yar çayının (sahilində) üç bayraqlı türk xalqı. . .

Bu coğrafi obyektin Yaşıl üzgüzün (Xuanxe çayı) şimalında, Yin-şan bölgəsində olduğunu ehtimal etmək olar. L. Bazin də bu yer adının Huang-honun şimalı olduğunu göstərmişdir (29, II h., s.23).

Kara köl. Abidələrdə Kara köl hidronimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

𐰽𐰾𐰾𐰾𐰾. 𐰽𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾

Transkripsiya: KT şm. 2 - Kara költə süñüşdimiz.

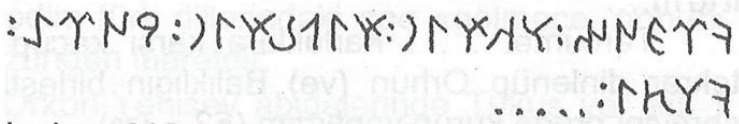
Tərcümə: Qara göldə döyüşdük.

714-cü ildə azlar üsyan etmiş, bu üsyanı Kara göldə yatıran türk ordusunda Kül Tigin fəal iştirak etmiş, böyük rəşadət göstərmişdir. Kara göl ehtimal ki, Tannu-ola dağları yaxınlığında yerləşirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Kara göl hidronimi bu gün də Dağlıq Altay bölgəsində mövcuddur (29, İh., s.106).

Kara göl hidronimi adından da göründüyü kimi, rəng bildirən qara və göl sözlərindən ibarətdir. Mənasına görə Cənubi Qafqazda xeyli miqdarda mövcud olan Qarabulaq, Qaragöl və Qarasu hidronimləri ilə eynidir. Bu hidronimdə qara sözü onun yeraltı sularından qidalandığını bildirir.

Sakış. Orxon-Yenisey abidələrində Sakış çay adına cəmi 1 dəfə rast gəlinir.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 16 - Körgün, Sakışın Şıp başın yürə kəlti. . .

Tərcümə: Kərgü, Sakış və Şıp başını (yağı) sürətlə gəldi. .

Sakış çay adının mənası haqqında türkoloji ədəbiyyatda məlumata rast gəlmirik. Bizcə, hidronim qədim türk dillərindəki saq «içməli, təmiz» (101, s.480) sözündən və -iş şəkilçisindən (101, s.663) ibarətdir. Bu ad çaya suyunun içmək üçün yararlı olmasına verilə bilərdi. Çay adlarında saq sözü ilə bağlı Cənubi Azərbaycan ərazisində Urmiya gölünə tökülən Çaqtu çay adının mənşəyi barəsində B.Ə.Budaqovun və

Q.Ə.Qeybullayevin fikirləri diqqəti cəlb edir. Müəlliflərə görə, çayın adı türk dillərində c~ç əvəzlənməsi ilə saq «təmiz, içməli» və t~s əvəzlənməsi ilə əlaqədar olaraq tu (su) sözlərindən ibarətdir. Doğrudan da, Urmiya gölünə tökülən Acıçay (farsca Təlhərud - fars dilində təlh «acı» və rud «çay» sözlərindən) çayına nisbətən Çaqatu çayının suyu təmiz və içməlidir (6, s.61).

Balıqlıq. Balıqlıq toponiminin adı kitabələrdə cəmi 1 dəfə çəkilmişdir. H.N.Orkun bu toponimi Baliqliy (57, c.904) şəklində çay adı kimi qeyd edir və aşağıdakı kimi verir:

Mətn:

: ʃ) D : ʃ O : ʃ k ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ k : ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ : ..
 : ʃ k ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ : ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ :) > ʃ ʃ > : ʃ ʃ ʃ k
 > ʃ k ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ : ʃ O : ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ

Transkripsiya: (ŞU.34)... Karluk tapa tezıp kirti, anda yana tüşip orkun Balıqlıq beltirinte el örginin anda örgipen ititdim....

Tərcümə: . . . Karluklara qarşı qaçıp girdi, orada təkrar dinlenüp Orhun (və) Balıqlığın birleştiği məmləkət sarayını orada kurup yaptırtım (52, s.178).

Ə.Rəcəbov və Y.Məmədov balıqlıq sözünü toponim kimi yox, «şəhər» mənasında söz kimi qeyd edilər:

Mətn:

ʃ k : ʃ) D : ʃ O : ʃ k ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ k : ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ : ..
 ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ : ʃ k ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ : ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ :) > ʃ ʃ > : ʃ ʃ ʃ k
 > ʃ k ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ : ʃ O : ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ

Transkripsiya: MÇ.34. . . Karluk tapa təzip kirti. Anta yana tüşip Orkun balıqlıq beltirintə el örginin anta örgipen ititdim.

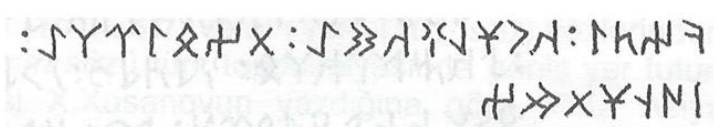
Tərcümə: ...Karluqlara tərəf qaçıb (onların ölkəsinə) girdi. Onda yenə düşərgə salıb Orxon şəhəri civarında el sarayını orada hörüb düzəltirdim (tikdirdim).

Bu toponim çay adı olduğuna görə, (57, s.904) şübhəsiz ki, balığın bolluğu ilə əlaqədar adlanmışdır. Qeyd edək ki, XIX əsrdə İrəvan quberniyasında və Türkiyənin Qars əyalətində bir neçə Balıqlı çay və göl adları qeydə alınmışdır (160, s.147).

Bu hidronimin apelyativi «balıq çox olan çay» mənasını ifadə edir. Ehtimal etmək olar ki, Balıqlı hidronimi Ordu- bəhək şəhərinin yerləşdiyi bölgəyə düşmüşdür (29, II h., s.24).

Kuşlağak. Abidələrdə Kuşlağak toponimi 1 dəfə qeyd edilmişdir.

Mətn:

Transkripsiya: KT şm. 5 - Ekinti Kuşlağakda ediz birləşmişdir.

Tərcümə: İkinci dəfə Kuşlağakda edizlərlə döyüşdük.

Kuşlağak toponimi ehtimal ki, quş sözündən, -li şəkilçisindən və qədim türk dillərindəki qaq «gölməçə, nohur» (101, s.422) sözündən ibarətdir.

Tukuş. Orxon-Yenisey abidələrində Tukuş yer adı 1 dəfə çəkilir. Toponim H.N.Orkunun əsərində Tuquş şəklində, qeyd olunmuşdur (57, s.921). Azərbaycanlı tədqiqatçılar isə, toponimi Yabaş Tokuş şəklində qeyd edirlər (40, s.357). Bu hidronim ehtimal ki, Ubsu gölə tökülən bir kiçik çayın adıdır (29, II h., s.25). Hidronimi türk dillərindəki tuq «hovuz, gölməçə» (101, s.584) sözü ilə izah edirik.

Mətn:

YŞ: 𐰇𐰪𐰮𐰆𐰄𐰆: 𐰇𐰪𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄𐰆𐰄...

𐰇𐰪𐰆𐰄𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄𐰆𐰄

Transkripsiya: MÇ.21. - ....anta ıduk baş kidintə Yabaş Tokuş beltirintə anta yayladım.

Tərcümə: .... orada Müqəddəs başdan qərbdə Yabaş Tokuş (civarında), orada yayladım.

Ə.Quliyevə görə, toponimin apelyativi ehtimal ki, qədim türk dilindəki tokı-(qılıncdan keçirmək, öldürmək) felindən törəmiş leksik vahiddir (29, 11 h., s.26).

Yula köl. Abidələrdə Yula köl hidronimi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

: 4 𐰇𐰪𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄:) 𐰇𐰪𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄

𐰇𐰪𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄: 𐰇𐰪𐰆𐰄

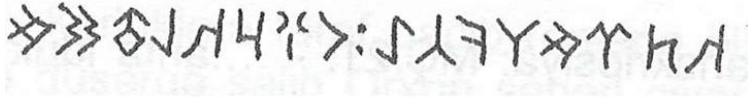
MÇ. 15 - Sələnjə kidin Yılun kol birdin sıjar Şıp başına təki çərig itdim.

Tərcümə: Selenqa çayının şimal-qərbi, Yılun kolun (çayın?) cənubu istiqamətində Şıp başına təki qoşun çəkdim.

Abidələrdə qeyd olunan Yula göl hidronimi bizcə, Çulım, xakas, şor və Altay dillərindəki yul «çay» sözü ilə əlaqələndirilə bilər. Qədim türk dillərində yul sözü, ümumiyyətlə «mənbə, bulaq, kiçik çay» mənasında olduğuna görə (101, s.277), gölün adını «kiçik çaylı göl» kimi izah etmək mümkündür. «Kiçik çaylı» göl dedikdə ya göldən axan çay, ya da gölə axan çay nəzərdə tutula bilər. Ona görə də Yula göl «çaydan (yaxud bulaqdan, qaynaqdan) qidalanan göl» kimi mənalandırıla bilər.

Ak Tərməl. Abidələrdə Ak Tərməl toponimi cəmi 1 dəfə qeyd edilmişdir.

Mətn:

Transkripsiya: T.25 - Ak Tərməl keçə oğraklatdım (H.N.Orkunda: oğuz akladım).

Tərcümə: Ağ Tərməl (çayını) keçərək düşərgə saldırdım (H.N.Orkun: oğuzları önə sövq etdim).

H.N.Orkun bu toponimi «yer və ya nehir adı» kimi vermişdir (57, s.904). Lakin azərbaycanlı tədqiqatçılar onu çay adı hesab edirlər (40, s.346). Bu toponimin ak komponentini qədim türk dillərində ya rəng bildirən söz, ya da aq «axın» (rusca поток) sözü (101, s.48) hesab etmək olar. Toponimin «tərməl» hissəsinin də mənasını aydınlaşdırmaq çətinidir. Bizcə, hidronimin bu hissəsi türk dillərindəki tarim «çayın qolu» (101, s.537) və al «yer» (101, s.32) sözlərindən ibarətdir. Tarim sözü türk toponimiyasında geniş yer tutur. Özbək dilçisi X.Xasanovun yazdığına görə, Orta Asiya toponimiyasında tarim «qollara ayrılan və gölə tökülən səhra çayı» mənasındadır (188, s.34). Türkmənistanda Amu-Dərya çayının Sarıkamış deltasında Tarimdərya quru çay yatağı məlumdur (153, s.544; 143, s.38). Tarim sözünün qədim türklərin yaşadıkları ərazilərdəki toponimiyada da əks olunması mümkündür. Çinin şimalında Tarim adlı çay vardır. Şərqi Tyan-Şan dağları ilə Şimali Çində Kuplun dağları arasında bir çökək yer «Tarim çökəkliyi» adlanır. Orta Asiyada - Təklə-Məkan əyalətində Əndərə-Tarim və Tarim çayları vardır (153, s.544). Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Tərməl (Tərməl)

hidronimi tarim «yer» mənasındadır. Başqa sözlə, Tərməl «çayın qollara ayrılan hissəsinin yeri» deməkdir.

Ekük katun. Bu toponim abidələrdə cəmi 1 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Transkripsiya: Yn.III.4 - Üç yetmiş yaşımna adırıltım. Əgük katun yerimkə adırıltım.

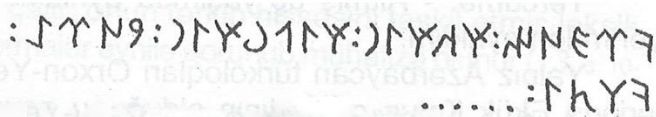
Tərcümə: - Altmış üç yaşımda ayrıldım. Əgük xatun yerimdən ayrıldım.

Yalnız Azərbaycan türkoloqları Orxon-Yenisey abidələrində Ekük Katun çay adının olduğunu qeyd edirlər (40, s.387; 29, I h., s.100). Azərbaycanda bəzi bulaq və kanal (arx) adlarında da xətin sözü vardır. Çünki keçmişdə xanım qadınlar öz hesablarına arx çəkdirər və bulaq təmir etdirərdilər, sonra isə bu hidronimlər xatın titulu ilə adlanırdı. Maraqlıdır ki, Altayın toponimiyasında (çay adlarında) da katun sözü öz əksini tapmışdır (149, s.215). Məsələn, Ob çayının bir qolu olan Katun, şimal-şərqi Çində Xatunxa çay adı (bu hidronimin «xa» hissəsi Çin dilinə aid olmaqla «çay, su» mənasındadır) buna misal ola bilər. Qərbi Sayan dağlıq ərazisində Kazır çayının sol qolu, da Katun adlanır (153, s.240). A.M.Maloletkonun müşahidələrinə görə, türk toponimlərindəki Katun hidronimlərinin çay apelyativi qadın, xanım apelyativindən daha qədimdir. Onun fikrinə, toponimlərin tərkibindəki katun «xanım» mənasında qərb tərəfdə Azərbaycan və Türkiyə qədər olan katun hidroniminin xanım apelyativi inkişaf etmişdi. Şərqdə Amura

qədər isə bu hidronimin çay apelyativi inkişaf etmişdi. Sayan-Altay bölgəsində katun toponiminin hər iki apelyativi gözə çarpır. O, göstərir ki, ehtimal ki, türkcədəki katun (xanım, xatun mənasında) leksemi çox qədim dövrlərdə iran dillərindən olan soğd dilindəki xuten formasından törəmişdir (29, I h, s.102). «Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər» lüğətini tərtib etmiş müəlliflər katun sözü ilə yaranmış çay adını göstərsələr də, mənasını açə bilməmişlər (75, s.95). Beləliklə, hidronimlərdə (əsasən çay adlarında) katun sözünün mənası «çay» olsa da, etimologiyası məlum deyil. Ə.Quliyevə görə, Egük katun hidroniminin egük komponenti türkmənşəli leksem olaraq türk dillərində qohumluq termini kimi çıxış edir (29, I h, s.102).

Kərgü. Abidələrdə Kərgü çay adı 1 dəfə çəkilmişdir.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 16 - Kərgün, Sakışın Şıp başın yürə kəlti. . .

Tərcümə: Kərgü, Sakış və Şıp başını (yağı) sürətlə gəldi. .

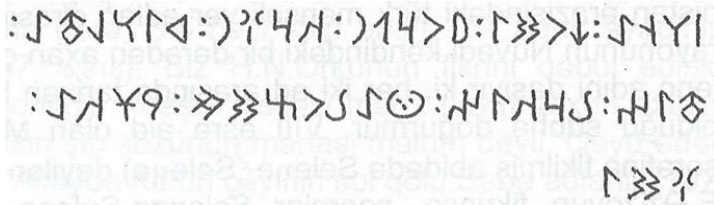
Bu hidronim müxtəlif türk dillərindəki karqa «iri daş yığımı» sözü ilə bağlıdır. Çay adlarında bu söz «daşlı (çınqıllı) çay» mənasındadır (153, s.260) Bundan başqa, türk dillərində korqa «meşə bataqlıq» sözü də vardır (153, s.260). Maraqlıdır ki, Qazaxıstan ərazisində İli çayının hövzəsindəki bir çay hal-hazırda Karqu adlanır (167, s.697). Əfqanıstan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər sırasında Kərki adına təsadüf edən R.Eyvazova yazır: «Kərki kəndi Naxçıvan Muxtar Respublikasında və Kərki Başlı Qazax rayonunda mövcuddur.

Şübhəsiz, bu oykonim mənşəyi bəlli olmayan Kərki etnonimi ilə bağlıdır. Kərki tayfası türkmənlərdə qeydə alınıb. Özbəkistanda kərki qırpaq mənşəli hesab edilir. Kərki tayfası XIX əsrdə Türkiyədə də yaşayıb» (11, s.132). Bu baxımdan Xocalıdakı Kərkicahan kənd adının birinci komponenti də diqqəti cəlb edir.

Qeyd edək ki, Komi əyalətində Kerka, Kerkamor, Mukerka, Kerki və b. yer və çay adları vardır. Komi dilində kerka «ev, daxma» mənasındadır (153, s. 271).

Sələňə. Abidələrdə Sələňə çayının adı 8 dəfə çəkilmişdir.

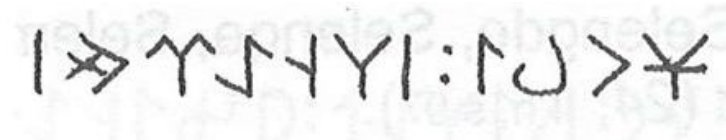
Mətn:

Transkripsiya: BXş. 37 - Sələňə kodı yorıpan karağın kışlata, ebin, barkın anta bozdım. . . yışka ağdı.

Tərcümə: Selenqa boyu yürüş edib bərk sıxışdırıb evini, sarayını onda pozdum (dağıtdım). . . ormana qalxdı.

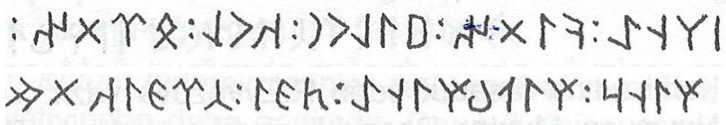
Mətn:

Transkripsiya: MÇ. 2 - Subı Sələňə ermis.

Tərcümə: Suyu (çayı) Selenqa imiş.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ.15 - Sələngə kidin Yılun kol birdin sınar Şıp başına təki çərik itdim.

Tərcümə: Selenqa çayının şimal-qərbi, Yılun kolun (çayın ?) cənubu istiqamətində Şıp başına təki qoşun çəkdim.

Bu çay Baykal gölünə soldan tökülərək, Monqolustan və Buryat Respublikasının ərazilərindən axır. Selenqa hidronimi sel və buryat-monqol dillərində hərfi mənada an- qa «ağız», toponimiyada «dərə, vadi» sözlərindən ibarətdir. Hidronimin «sel» hissəsinin mənası məlum deyil. Bəzi tədqiqatçılara görə, tunqus-mancur dillərində sele «dəmir» mənasındadır (153, s.501). Qeyd etmək istərdik ki, Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli yer adları sırasında Meğri rayonunun Nüvədi kəndindəki bir dərədən axan çay da Sələnc adını daşıyır ki, hər iki ad arasında tarixən bir bağlılıq olduğu şübhə doğurmur. VIII əsrə aid olan Moyun Çor şərafinə tikilmiş abidədə Selerie (Selerie) deyilən çayın adı, E.Əzizovun fikrincə, sonralar Selengə-Seləng, nəhayət, yerli şivənin xüsusiyyətinə uyğun olaraq Sələnc şəklinə düşmüşdür (Nüvədi kənd şivəsində g səsi c səsinə çevrilir). Monqol dilində se/enqe «rahat, geniş, sakit» deməkdir (18, s.27).

Hal-hazırda Şərqi Sibirdə Selenqa hidronimi ilə eyni köklü Sele, Selengde, Selenqe, Selemde kimi toponimlərə təsadüf edilir (24, II h., s.97).

Şıp başı. Abidələrdə Şıp başı toponimi 2 dəfə qeyd olunmuşdur.

Mətn:

Ү: ҢхҮӘ: Ј>А:)>ІD: ҢхІҢ: ЈҮҮІ
 ӘхкІЕҮЛ: ІЕк: ЈҮІҮЈІҮІҮҮ: ҮҮІ

Transkripsiya: MÇ.15 - Sələhə kidin Yılun kol birdin sınar Şıp başına təki çərig itdim.

Tərcümə: Selenqa çayının şimal-qərbi, Yılun kolun (çayın ?) cənubu istiqamətində Şıp başına təki qoşun çəkdim.

Mətn:

.....:TKYF

Transkripsiya: MÇ.16 - Körgün, Sakışın Şıp başın yürə kəlti...

Tərcümə: Kərgü, Sakış və Şıp başını (yağı) sürətlə gəldi ....

Şıp başı toponimini Azərbaycan türkoloqları «yer adı, güman ki, dağlıq yerdir» kimi izah edirlər (40, s.388). Lakin H.N.Orkuna görə, Şıp başı (Şıp başı) «bir nehir ayağının adı»dır (57, s.918). Biz H.N.Orkunun fikrini qəbul edirik. Çünki toponimin «baş» hissəsi məhz çayın yuxarı axınını bildirir. Lakin şıp sözünün mənası məlum deyil. Qeyd edək ki, Dağlıq Altayda Katun çayının sol qolu Sebe adlanır (167, s.706). Ehtimal etmək olar ki, abidələrdə çəkilən Şıp çay adı türk dillərində s~ş əvəzlənməsinə görə məhz Sebe çayının qədim adıdır. Tuva dilində sep «çayın qolu, çayın yan qolu» mənasındadır (181, s. 57).

Mağa Kurğan. Abidələrdə Mağa Kurğan toponiminin adı 2 dəfə çəkilir.

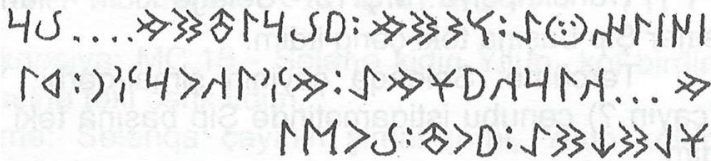
Mətn:

TKYF>TKYF:TKYF:TKYF:TKYF

Transkripsiya: KTşm. 8 - Mağa (S.Y. Malov: Mağı) kurğan kışlap yazığa oğuzğaru su taşıkdımız.

Tərcümə: Mağı kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik.

Mətn:

Transkripsiya: BXş. 31 - Süsin anta sançdım, yabırdım . . . barm. . . (kırk yaşı)ma Mağı kurğan kışladukda yut boltı.

Tərcümə: Qoşununu onda sançdım (süngüdən keçirdim), zəiflətdim... var-dövlətini... (qırx yaşı)mda Mağı Kurqanda qışladıqda yut (mal-qoyuna qırğın) düşdü.

Mənbələrdən məlum olduğu kimi, Mağı Kuğqan oğuzların üstünə getməzdən əvvəl Kül Tiginin ordusunun qışlaq yeri olmuşdur (101, s.335). Toponimin birinci hissəsinin dəqiq oxunuşu («amğa» yoxsa «mağa») mümkün olmadığından mənasını aydınlaşdırmaq çətindir. Bu toponimi H.N.Orkun «Amqa Kurqan» kimi qeyd etmişdir (52, s.903). Bəzi tədqiqatçılar onu həm «Mağı Kurğan», həm də «Amğa Kurğan» olmaqla ayırırlar. Azərbaycanlı tədqiqatçılar da toponimi həm Amğa Kurğan, həm də Mağı Kurğan şəklində qeyd edirlər (40, s.347,369). V.Tomsen hələ XIX əsrin sonlarında bu toponimin Kül Tigin abidəsində Amğa kurğan, Bilgə xaqan abidəsində isə Amği kurğan şəklində yazıldığını müəyyən etmişdir. Rus runoloqları, xüsusilə S.Y.Malov bu toponimi Mağı kurğan şəklində transkripsiya etməyə meylli olmuşdur. Onun təsiri ilə

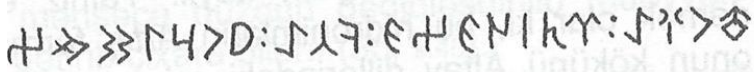

Qədim türk lüğətində də bu variant baş söz şəklində verilmişdir (24, II h, s.111). Bizcə, əslı elə Amğa Kurğandır. Amğa Kurğan toponımı tunqus-mancur dillərində amnqa «çayın ağzı, dərə» (153, s.49) və qədim türk dillərində kurqan sözlərindən ibarətdir. Məsələn, Sibirdə Aldan çayının sol qolu Amqa, Lena çayının sağ qolu olan Amqu çayının Böyük Amqa və Kiçik Amqa qolları və s. çay adları məlumdur (153, s.49). Yakutsk şəhərinin cənub-şərqində də Amqa adlı bir yaşayış məntəqəsi vardır.

Toponimin qurqan (kurqan) hissəsi isə türk dilində əvvəlcə «qala, qüvvətləndirilmiş yer», sonralar isə «qala» mənasını kəsb etmişdir (153, s.316). Şərqi Avropa və Sibir, Orta Asiya bölgələrinin toponimiyasında bu sözə geniş şəkildə təsadüf edilir. Məsələn, Kurqan, Taldı-Kurqan, Kurqan-tyube, Kurqanka, Kurqannaya, Kurqanı, Kurqançı, Molodetskiy Kurqan (24, II h, s.111). Qurqan (kurqan) sözünün özü də kifayət qədər aydın deyil. Qazax dilçisi Q.K.Konkaşpayevə görə, bu söz türk dillərində qorqanu (Azərbaycan dilində «qorumaq» felinin kökü də buradandır) «qorunmaq» feli ilə bağlıdır (124, s.13). Ona görə də S.Q.Klayştornı bu adı «Maqı qala» kimi çevirmişdir (116, s.41). Toponimin birinci - Mağı tərəfi ilə bağlı A.Rəhimov qeyd edir: «Əhəmənilərin qəddarlıqla yeritdikləri mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı tez-tez üsyan qaldıran, ancaq uğur qazanmayan mağların bir hissəsi Midiyadan çıxıb getmişdir və güman edilir ki, Orxon-Yenisey yazılarında da adı çəkilən Mağı Kurğan toponimi məhz onlardan qalmadır» (42, s.157).

Ertis//Ertiş. Abidələrdə Ertis toponimi 5 dəfə qeyd olunmuşdur.

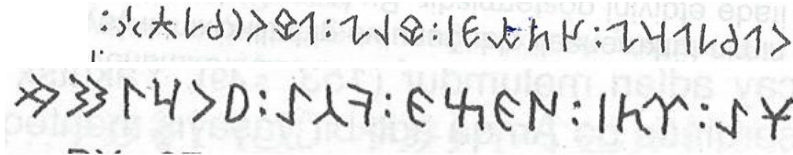
Mətn:

Transkripsiya: KT ş. 37 - toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdımız.

Tərcümə: üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüük.

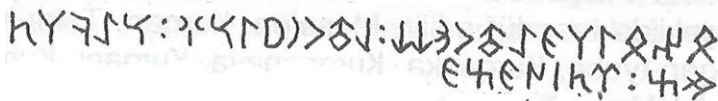
Mətn:

Transkripsiya: BXş.27 - Ol yılkə türğis tapa Altun yışığ aşə Ertis ügüzig keçə yorıdım.

Tərcümə: O ili türğışlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüüm (yürüş etdim).

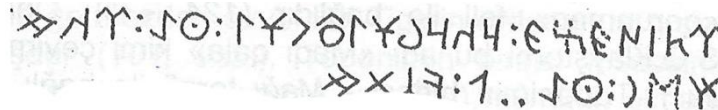
Mətn:

Transkripsiya: T.37 - Ben bilgə Toyukuk Altun yışığ asa kəltimiz, Ertis ügüzig

Tərcümə: Mən müdrük Tonyukuk, Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını.

Mətn:

Transkripsiya: MÇ.25 - Ertis ügüzig Arkar başı tuşı anta Ər-kamış altun yanta sallap keçtim.

Tərcümə: .... irtiş çayını Arkar başının (zirvəsinin)

yanında Er-kamışın altında sallap keçdim.

Bu, İrtiş çayının adıdır. Bu çay Sibirdən axan Ob çayının sol qolu olaraq Qazaxıstandan və Rusiyanın Omsk, Tümen vilayətlərinin ərazilərindən axır (167, s.695). Maraqlıdır ki, Tuva ərazisindən axan bir çay da Artış adlanır (167, s.483). Lakin mənası aydın deyil. Yalnız ehtimal tərzdə demək olar ki, bu hidronimlərin Artış forması düzdür və onun kökünü Altay dillərindəki *ari* «çay, kiçik çay» sözü təşkil edir (153, s.54).

V.N.Popovanın fikrincə, hidronimin birinci komponenti (*er/ir*) Hind-Avropa mənşəlidir. Hələ XI əsrdə M.Kaşğari bu hidronimin yarışmaq mənasında olan ertişmək felindən törədiyi fikrini irəli sürmüşdür. A.Abdraxmanov bu toponimin türkmənşəli olduğunu və girintili-çixıntılı çay mənasını ifadə etdiyini göstərmişdir. Bu toponim barədə E.Murzayev haqlı olaraq yazır: «İr (türk) əsası SSRİ-nin Asiya hissəsi və Monqolustan hidronimlərinin çoxunda istifadə edilib: İrgiz, İrsu, İrkut, İro, İrkul. Qazaxca *ir* - «şəfəqlənən» mənasındadır. Əlavə edək ki, Türkiyədə irmaq - «çay», Özbəkistanda irmaq - «çayın mənbəyi»dir» (29, I h, s.99). Ə.Quliyev doğru olaraq qeyd edir: «Qədim türklərdə su müqəddəs varlıq sayılırdı. Ona ehtiram vardı, buna görə türk mifologiyasında su inancı formalaşmış, türk məişətində su kultu mühüm yer tutmuşdur. Məhz buna görə qədim türklərdəki yer-sub ifadəsi vətən anlayışını bildirirdi. Eyni zamanda abidələrdə göstərilirdi kimi, tanrı türkün yeri və suyu sahibsiz qalmasın deyər türk millətinin üzərinə xaqan təyin edirdi... VIII əsrdə İrtiş çayı türgiş elinin suyu və birinci kutlu çayı sayılırdı. Gerdizi İrtiş çayının türklərin tanrısı olduğunu qeyd edirdi...» (24, I h.s.99).

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, toponimlər zəngin informasiya yükünə malikdir. Onların semantikasının

açılması xalqın tarixinə, dilinə və s. məsələlərə dair maraqlı məlumat verir. Buna görə də hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktlarla qarşılaşdırılması, toponimlərin dialekt variantlarının öyrənilməsi və s. vacibdir. Q.Məşədiyev bu haqda yazmışdır: «Yalnız dəqiq dilçilik təhlili ilə tarixi etnoqrafik məlumatların vəhdətdə götürülməsi toponimik adların mənşəcə düzgün dəqiqləşdirilib müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər» (35, s.40).

N.Cəfərovun təbirilə desək, «Qədim türk (runik) yazılı abidələri (istər Kül Tigin, istər Bilgə kaqan, istərsə də Tonyukuk abidələrində) qədim türk dastanları üçün xarakterik olan mifoloji anlayışlara, birinci növbədə isə Tanrı obrazına təsadüf edirik. Həmin anlayışlar, obrazlar, eləcə də epik intonasiya türk cəmiyyətinin konkret tarixi dövrdəki ictimai-siyasi ideyalarının ifadəsinə bilavasitə kömək göstərməklə bir növ müasirləşir» (9, s.220).

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏKİ TOPONİMLƏRİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Onomastika elminin bir şaxəsi olan toponimika coğrafi adları tədqiq edir. Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin bir qrupunu toponimlər (torpaqla bağlı obyektlərin adı) təşkil edir. Toponimika yunan dilindəki topos «yer, sahə, relyef», onoma «ad» sözlərindən ibarət olub, «yer, məntəqə, coğrafi obyekt adı», daha doğrusu yer adlarını öyrənən elm sahəsi deməkdir (5, s.4). Onun tədqiqat obyektini toponimlər, toponimik landsaftdır. Toponimika konkret regionun oykonimlərini (yaşayış məntəqə adlarını), oronimlərini (relyef quruluşlu obyekt adlarını), hidronimlərini (su mənbələrinin adlarını) tədqiq edir. Bu elm sahəsi göstərilən xarakterli adların əsas qanunauyğunluqlarını, yaranma və formalaşma yollarını, meydanaəlmə səbəblərini, funksional struktur tiplərini, mənə və mənşəyini, ilkin formasını, düzgün yazılış və tələffüz qaydalarını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Toponimik adların hərtərəfli öyrənilməsinin çox böyük elmi, təcürbi və siyasi əhəmiyyəti vardır. Çünki ictimai quruluşun dəyişilməsi, dövlətin milli siyasəti, ərazinin dövlət mənsubiyyəti, coğrafi kəşf və tədqiqatlarda birincilik ən çox coğrafi adlarda öz əksini tapır (12, s.3-4).

Toponimika üç elmin - tarix, coğrafiya və dilçilik elmlərinin qovşağında durur. Məhz buna görə də tədqiqat zamanı bu elmlərin üçü də nəzərə alınmalıdır. Coğrafi adların tədqiqində nəzərə alınmalıdır ki, toponimlərin müxtəlif növləri (kənd adı, çay adı, dağ adı və s.) arasında həm tarixi, həm də genetik əlaqə mövcuddur. Məsələn, müəyyən bir coğrafi obyekt

öz adını orada yaşayan etnosun - tayfanın, elin adından, yaxud etnonimdən ala bilər, yaxud da əksinə, etnonim öz adını coğrafi obyektlərdən götürə bilər. Coğrafi obyektlərə ad verən insanlar, şübhəsiz, təsərrüfat məşğuliyəti özümlü əsasında yaranmış tələbatdan çıxış edirlər. Lakin təsərrüfatın və ictimai həyatın müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq obyektlərə advermə də müxtəlif olmalı idi (5, s.9).

Dilin onomastik tərkibində toponimlər ən qədim leksik vahid hesab olunur. Xüsusilə, paletoponimlərin bir qismi yazı meydana gələndən xeyli əvvəl yaranmışdır. Ayrı-ayrı dillərə məxsus toponimlərin bir çoxunun yaranma tarixi həmin dillərin yazılı abidələrinin tarixindən xeyli qədimdir. Qədim insanlar əsasən yaşadıkları və ətrafdakı iri coğrafi obyektlərə (onları heyrətə gətirən dağlara, qayalara, dərələrə, uçurumlara, şələlələrə, çaylara və s.) ad vermişlər. Həmin adların semantikasını əsasən dini təsəvvürlər təşkil etmişdir. Belə qədim adların mənası çox zaman başqa xalqlara (hətta xalqın özüne də) naməlum qaldığından onlar haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr yaranır (31, s.28). Toponimlərin ekstralingvistik amillərlə sıx əlaqəsi və onlardan asılılığı uzun illər boyu toponimlərin öyrənilmə yollarını kəşmişdir: Toponimlərdə əks olunmuş tarixi və coğrafi faktların aşkar edilməsi toponimik tədqiqatın əsas məqsədi sayılmışdır. Hər bir toponim, ilk növbədə konkret bir dilə məxsus söz və sözdüzəltmə vasitələrindən ibarət olub, müəyyən bir coğrafi obyektə digərindən fərqləndirməyə xidmət edən dil işarəsidir. Onlardan hər birinin özünəməxsus yaranma tarixi, törəmə və formalaşma üsulu, ifadə olunma vasitələri vardır. Təsədüfi deyil ki, coğrafi adların bir qrupu mənsub olduğu xalqın və onun formalaşmasında iştirak etmiş ayrı-ayrı tayfa və etnik qrupun

adlarında törəyib, digər hissəsi həmin xalqın obyektin səciyyəvi cəhətlərindən birini göstərən dil vahidlərini əks etdirir. Bütün bunlar toponimikanın dilçiliklə, xüsusilə onun leksiko- logiya bölməsi ilə sıx bağlılığını sübut edir. Maraqlı odur ki, toponimikaya sırf tarixi və ya coğrafi kateqoriya kimi yanaşanlar belə adların linqvistik xüsusiyyətlərinə toxunmuş, müvafiq metod və prinsiplərdən istifadə etmişlər. Bu da təbiidir. Dilçiliyin qanunauyğunluqlarından, metod və prinsiplərinin müəyyən qismindən istifadə etmədən toponimləri öyrənmək mümkün deyil. Məhz dilçilər topo-nimləri dil mənsubiyyətlərinə, topogöstəricilərinə, semantik cəhətlərinə görə daha düzgün və daha dəqiq qruplaşdırır, onların əsas qanunauyğunluqlarını, yaranma, törəmə və formalaşma yollarının sistemliliyini və funksional struktur tiplərini, paleo və mezotoponimlərdə mühafizə olunmuş qədim fonetik, leksik, semantik və qrammatik arxaizmləri tədqiq edir, üzə çıxarır. Bir çox hallarda toponim yaratmada istifadə olunmuş bir qrup sözlər arxaikləşərək dildən çıxdıqları halda onları əks etdirən toponimlər, demək olar ki, dəyişmir, sabit qalır, onun tərkib hissəsini təşkil etmiş leksik və qrammatik formalar eynilə qorunub mühafizə olunur (13, s. 10- 11).

Bütün bunlar göstərir ki, coğrafi adları məhz toponimika elmi, toponimik səviyyədə, onun metod və prinsipləri əsasında araşdırmaq lazımdır. Çünki toponimik metod və prinsiplər kəşfiyyəti elmlərin - dil, tarix və coğrafiya elmlərinin metod və prinsiplərinin müvafiq komponentləri əsasında formalaşmış və sabitləşmişdir.

Toponimikada coğrafi adların linqvistik təhlili mühüm yer tutur. Bu onunla izah olunur ki, yer adı - toponim hər şeydən əvvəl leksik ünsür kimi dilin qrammatik qanunlarına tabe olmaq

etibarilə onun lüğət fonduna daxildir (158, s.23). Azərbaycan onomastikasının görkəmli tədqiqatçısı A.Qurbanov haqlı yazmışdır ki, onomastikanın mövzusu bilavasitə dilçiliklə bağlıdır (31, s.21). Toponimlərin morfoloji təhlili onların tərkib hissələrinin - kök və toponim düzəldən formantlarının (şəkilçilərin) müəyyənləşdirilməsini təmin edir və deməli, toponimik tədqiqatın əsas vəzifələrindən olan toponimlərin modellərinin aydınlaşdırılmasına səbəb olur. Bu isə dilin toponimik sisteminin aydınlaşdırılması deməkdir. Bu baxımdan Orxon-Yenisey yazılı abidələrində qeyd olunmuş onomastik vahidlər də həmin abidələrin dilinin leksik sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur.

Orxon-Yenisey abidələrində adları çəkilmiş toponimlər indiyədək bütövlükdə tədqiqat predmeti olmadığından onların morfoloji xüsusiyyətləri də araşdırılmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin linqvistik təhlili müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Bu isə qədim türk dillərində toponim yaradıcılığı sisteminin tam şəkildə aydınlaşdırılmasına imkan vermir.

Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimləri quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Leksik üsulla yaranan toponimlər

Sadə toponimlər leksik yolla yaranan təkterkibli toponimlərdir. Buraya: Ağu, Arkuy, Buluk, Yit, Kem, Kərgü, Kazan, Koçu, Sona, Təz və s. toponimlər aid edilə bilər. Göründüyü kimi, bu toponimlər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən adlar, başqa sözlə sadə toponimlərdir. Növlərinə görə bu toponimlər əsas etibarilə iki yerə ayrılır:

1. Hidronimlər, yəni su mənbələri (əsasən çay) adları: Ertis, Kem və s.

2. Yer in relyef formalarını, landşaftın spesifik cəhətini əks etdirən adlar: Ağu, Koçu, Çuğay və b.

Göründüyü kimi, bu toponimlər morfoloji cəhətdən sıfır formantlı adlardır. Tədqiqatçılara görə, sadə toponimlər ən qədim adlardır (158, s.29).

Hər bir xalqın dilində toponimlər həmin xalqın dilinin qrammatik qanunlarına uyğun surətdə yaranır. A.Qurbanov qeyd edir: «Onomastik vahidlər dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində apelyativ leksika ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində törəyib inkişaf etmişdir» (31, s.16).

Azərbaycan toponimiyasında toponimlərin linqvistik təhlili sahəsində bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda toponimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərə ayrılmış və təhlil olunmuşdur. Toponimlərin sadə növünün təbiəti haqqında tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı vardır. Belə ki, bir qrup tədqiqatçılar toponimlərin sadə forması qəbul edildiyi halda, digərləri bunu qəbul etməyərək belə fikir irəli sürmüşlər ki, ümumiyyətlə, sadə toponim yoxdur və ola da bilməz. Yəni sadə toponim kimi səciyyələndirdiyimiz adlar əslində sintaktik yolla düzəlmiş adlardır. Tədqiqat göstərir ki, bu fikri sadə toponimlərin hamısına aid etmək olmaz. Fikrimizin aydınlığı üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Orxon-Yenisey abidələrində Bük toponiminin qədim türk lüğətində (101, s.131) və V.V.Radlovun tərtib etdiyi lüğətdə (168, c.4, h.2, s.1394) aşağıdakı mənalari verilmişdir: «meşə», «kolluq sahəsi», «döngə», «çayın burulan yeri», «çayın geniş vadisi», «çəmən». Azərbaycanın Bərdə rayonunda da Bük adlı kənd vardır.

Orta Asiya tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar bu yer adında əksini tapan bük//bök xalqının Çin qaynaqlarında Kao-kou-li, daha sonralar isə Kao-li şəklində qeyd edildiyinə dair fikirdə həmrəydirilər. Bizans xronikalarında Mukri şəklində qeyd olunan bu ad Tibetdəki mətnlərdə Muq-liq şəklindədir ki, bunun da Kou-li eyni olduğu söyleneilir (53, s.14).

Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, həm VI-VIII əsrlərdə Altayda, həm də indiki Azərbaycanda mövcud olan bük tərkibli toponimlər yalnız sadə toponimlər sırasına aid edilə bilər. Çünki həm Altayda, həm də Azərbaycanda bu toponimlər elə bük kimi tələffüz olunmuşdur. İndi də belə deyilir, yəni bu toponimlər heç bir formant qəbul etmir və ya ona danışıqda başqa bir söz əlavə olunmur. Deməli, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə sadə toponimlər həmişə olmuşdur, indi də vardır. Əlbəttə, hər sadə söz heç də həmişə sadə toponimə çevrilə bilmir. Məsələn, say və rəng bildirən sadə sözlər toponimə çevrilə bilməz. Yalnız coğrafi şəraiti ifadə edən bəzi sözlər sadə toponimlərə çevrilə bilər. Məsələn, bük dedikdə yalnız «çay qırağı meşəlik» nəzərdə tutulur. Deməli, meşə sözü xüsusiləşərək Meşə toponiminə çevrilə bilmir, lakin çay qırağı meşə sahəsini bildirən bük sözü göründüyü kimi, toponimə çevrilmişdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün qeyd edək ki, türk dillərində tokay, taqay, Azərbaycan dilində tuğay «çay (yaxud dəniz) sahili keçilməz meşə sahəsi» mənasındadır. Dəvəçi rayonunda Tuğay adlı kənd vardır və həqiqətdə də, kənd tuğaylıqda yerləşmişdir. Deməli, tuğay sözü xüsusiləşərək toponimə çevrilmişdir və əhali bu yaşayış məntəqəsinin adına başqa bir formant əlavə etməmişdir. Beləliklə, bu adı sintaktik yolla yaranmış toponimlərə aid etmək olmaz.

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, coğrafi şəraitin müəyyən

spesifik hissəsini əks etdirən sadə söz xüsusiləşərək toponimə çevrilə bilər. Başqa sözlə, sadə leksik vahidin xüsusiləşərək toponimə çevrilməsi üçün həmin leksik vahid coğrafi şəraitin müəyyən spesifik cəhətini əks etdirməlidir.

Orxon-Yenisey abidələrində qeyd edilmiş bəzi çay adları da sadə toponimlərdir. Məsələn, xakaslar Yenisey çayının adına indi də Kem deyirlər, yəni bu çay adına (Kem hidroniminə) çay, su sözlərini əlavə etməirlər. Bu eynilə Cənubi Qafqazda Kür çayının adına da aiddir. Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, Kür çayının adı türk dillərində «gur (sulu), bol (sulu)» və s. mənasındadır. Bu çayın sahillərində yaşayan əhali heç vaxt «Kür çayı» və yaxud «Kür-Su» formalarını işlətməmişlər. Buradan aydın olur ki, «kür» leksik vahidi yalnız gur axan, bol sulu çaya verilə bilərdi.

Orxon-Yenisey abidələrindəki sadə toponimlərin hamısı spesifik əlamət bildirən leksik vahidlərdən ibarətdir. Hesab edirik ki, bu toponimləri sintaktik yolla düzəlmiş adlar hesab etmək doğru olmaz.

Morfoloji üsulla yaranan toponimlər

Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş toponimlərin bir qismi kökdən (əsas etibarilə isimdən) və müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət yaranmış adlardır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sözlərin morfoloji üsulla yaranması, yəni müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə olunması ilə yeni sözlərin yaranması xüsusiyyəti vardır. Yuxarıda deyildiyi kimi, toponimlər də dilin qrammatik qanunlarına tabedirlər və ona görə də onların bir hissəsi sözdüzəldici şəkilçilərlə yaranırlar (20, s.18).

Türkoloji dilçilikdə toponimlərin morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gəlməsinə dair müxtəlif fikirlər vardır. T.Əhmədovun fikrincə, şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edirlər. Toponimiyaya isə onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olub, bu baxımdan onlar asemantik "Səciyyə daşıyırlar. Buna görə də, türk toponim yaradıcılığında morfoloji üsuldən bəhs etmək düzgün deyildir. Əlbəttə, burada yalnız, lazım olduqda, xüsusən toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş düzəltmə sözlərin linqvistik təhlili zamanı şəkilçilərin və düzəltmə sözlərin toponimik dövrəqədərki vəziyyətindən, onlardan bir çoxunun tərkibində şəkilçilərin mühafizə etdiyi qədim və arxaik çalarları və formalarından danışmaq olar... İlk baxışda sadə və düzəltmə toponim təsiri bağışlayan adlar, əslində coğrafi nomenlərin obyekt tipi və göstəricilərinin yardımı ilə mürəkkəb strukturlu makrotoponimik adlardır (13, s.144). B.A.Budaqov və Q.L.Voroşil coğrafi adların yaranmasında coğrafi terminlərin xüsusi rolunu qeyd edərək: «Azərbaycan toponim yaradıcılığında əsas rol coğrafi terminlər oynayır, onlarsız toponim yaranmır», - qənaətinə gəlmişlər. Bu o deməkdir ki, toponimlər yalnız sintaktik üsulla düzəlir və onların yaranmasında əsas rol oynayan nomenlər, coğrafi obyekt tipinin göstəriciləri adın əsasını təşkil edən addan (birinci komponentdən) ayrı yazılır, ayrı tələffüz edilir və müstəqil vurğulara malik olurlar. Bu qanunauyğunluq əsasında yaranmış adların bir qrupunun (makrotoponimlərin) ikinci komponentləri (şəhər, kənd, qəsəbə, dağ, dərə, təpə, göl, çay, bulaq və s.) çox

vaxt ellipsiyaya uğrayır, dildəki qənaətçilik prinsipinə əsasən ikinci komponenti istifadədən düşür, nəticədə qrammatik cəhətdən sadə, düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər və bir sıra onomastik adlarla ifadə olunmuş birinci komponentlər müstəqil şəkildə toponim kimi işlənilir. Mikroobyektləri işarələndirməyə xidmət edən digər qrup adlar isə, əsasən aid olduqları elementar, mikro və makro areallardan kənara çıxıb bilmədiklərindən ilkin, tam formalarını mühafizə edirlər (13, s.146).

Bu fikirlərdə xüsusi ad, o cümlədən toponim düzəldən şəkilçilərin olub-olmaması məsələsində mübahisələr hökm sürür. Bu barədə A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir: «Fikrimizcə, Azərbaycan dilində mövcud olan leksik-qrammatik şəkilçilərin bir qismi xüsusi ad düzəltməkdə də iştirak edir. Daha doğrusu, belə bir fikir yürütmək olmaz ki, xüsusi ad əmələ gəlməsində heç bir şəkilçi iştirak etmir. Azərbaycan dilçiliyində belə bir yanlış meyl vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır. Burada heç bir morfoloji amil rol oynamır. Müəyyən bir toponimə çevrilmiş söz ona qədər kök və şəkilçi şəklində mövcud olmuşdur. Şübhəsiz, bu fikirdə də həqiqət vardır. Lakin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv elmi nəticələrə aparıb çıxara bilər. Çünki dilimizdə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq toponim düzəldən xüsusi şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir» (31, s.452-453). Bu fikrin təsdiqi kimi Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin də derivatoloji təhlili onların bir sıra sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yarandığını sübuta yetirir. Ağulığ, Bolçu, Sakış, Bayırku və s. toponimlərin yaranmasında sözdüzəldici şəkilçilərin rolu əsasdır. Buna görə də, abidələrdə tədqiqat

obyekti kimi götürdüyümüz toponimlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin rolunu araşdırmaq, onların yaratdıqları mənalar- larını müəyyənləşdirmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş toponimlərdə aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər nəzərə çarpır.

-ak, -aq. Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş Bukarak toponimi, şübhəsiz, Orta Asiyada Buxara şəhərinin adlarından və qədim türk dillərində sözlərə əlavə olunmuş ak şəkilçisindən ibarətdir. Bu şəkilçi qədim türk dillərində topluluq bildirmişdir. Morfologiyaya dair araşdırmalarda göstərilir ki, -aq, -ək morfemi həm ayrılıqda, həm də topluluq bildirən -la, -lı morfemi ilə qovuşmuş şəkildə kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış edir. Morfemin -laax şəklindəki qovuşuq variantının cəmlilik bildirdiyi yakut dilində aax morfeminin topluluq bildirən -/a şəkilçisinə qovuşması prosesi özünü göstərsə də, (-laax) hələ də ayrılıqda topluluq bildirən qoşma kimi işlənir və bu fikrin təsdiqi kimi qədim türk yazılarında «tatlar» mənasında işlənən karaylıx sözü nümunə olaraq verilir (7, s.197).

Yeri gəlmişkən, -lak şəkilçisinin məkan bildirmə məzmununu «Ət-Töhfə»də (XIV əsr) «tənha yer» mənası verən yavlak, H.Naxçıvaninin «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» (XIV əsr) əsərindəki «abadlıqdan uzaq, şoran yer» mənalı divlax sözlərindən də məlum olur (18, s.24).

Bir sıra qədim türk tayfa adları (qıpçaq, uqrak, kazak, peçeneq və b.), ehtimal ki, məhz -ak/aq şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Qədim türk dillərində -ak/-aq şəkilçisi həm də kiçiltmə mənası bildirmişdir (101, s.650). Tədqiqatçılar cəmlilik bildirən -k formantı ilə birgə topluluq çaları verən və cəmlilik bildirən -aq şəkilçisini praazərbaycan dili üçün bərpa edir, bu

şəkilçinin pratürk dövründə *aq qoşmasından törədiyini və həmin qoşmanın sonralar yakut dilində aax şəklində işləndiyini qeyd edirlər.

-kan. Bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrindəki Kadırkan toponimində öz əksini tapmışdır. Yuxarıda bu toponimin mənasını aydınlaşdırmış və onun türk dillərində qadir «çətin keçilən dağ yeri» və -qan şəkilçisindən ibarət olduğunu qeyd etmişik. Toponimlərdə -kan şəkilçisinin iştirakı barədə də geniş yazılmışdır. Azərbaycan dilində, «yarğan (çay kənarı) uçurum» mənasında yar sözündə olduğu kimi, bu toponimdə də -kan şəkilçisi «yer» mənasındadır. Azərbaycanda Mil düzündə xarabalıqları «Örənqala» adı ilə qalmış Beyləqan (əslində Biləqan) şəhərinin adını Q.Ə.Qeybullayev qədim türk dillərində bil «açıqlıq, düz, səhra» sözündən və yer bildirən -qan şəkilçisindən ibarət toponim kimi izah etmişdir (27, s.193).

Bu şəkilçi abidələrdə qeyd olunan Qara Yatuqan toponimində də nəzərə çarpır. Lakin toponimin «yatu» hissəsinin mənasını aydınlaşdırmaq çətinidir.

Fikrimizcə, Göytürk xaqanlığının şərqdəki mərkəzi bölgəsinin adında da -qan toponimini müəyyən etmək mümkündür. O.F.Sərtqayaya görə, xaqan-kağan ünvanı olan «Tenqri+Kaan»ın mürəkkəb bir söz şəklinə düşüb «Tenqriken» olması kimi «Ötükən»in də «Ötük+Kaan»ın birləşməsindən yarandığı düşünülə bilər (58, s.141).

Ötükən adının belə bir yozumu üzərində bir qədər geniş dayanmağa ehtiyac vardır.

Məlum olduğu kimi, Ötükən əski çağlarda türklərin dövlət səviyyəsində tapındıqları kult olmuşdur, ilk dəfə VIII əsrə aid Orxon yazılarında Ötükən yış şəklində rast gəlinən bu söz həmin abidələrdə türk millətinə «Müqəddəs Ötükən ormanının xalqı»

deyə üz tutulmasından da göründüyü kimi, sakral məzmun daşımıdır.

Ötükən adının digər izahı da tayfa və ərazini himayə edən varlıq-vətən, torpaq hamisi kimi tapınılan bu kultla bağlı olaraq, türk xalqlarının əski mifoloji təsəvvürlərində dağ hamisi ilə od hamisinin birgə düşünüldüyü inamına əsaslanır. Od-ocaqla əlaqəli olduğuna əsaslanaraq tədqiqatçılar bu adı «od xan», «od sahibi» kimi mənalandırırlar (14, s.39-40).

Bizim qənaətimizə görə, ad iki tərkib hissədən -lduk//ldık və -kan//-qan tərkib hissələrindən ibarətdir. Buradakı -qan şəkilçisi məkan bildirir. Azərbaycan adının əski Azərbiğan, Azrabiğan, Azəriqan, eləcə də M.Kaşğari xəritəsində hüdudları təxminən Qəzvindən başlayaraq Quzey Azərbaycandan Dərbənd də daxil olmaqla Araz çayına qədər uzanan «Ərze Azərabadeqan» şəkillərində rast gəlinən -kan//-qan da həmin coğrafi məkan bildirən -kan//-qan//- ken//qen topoforantıdır. Bu şəkilçi semantikasına görə O.T.Molçanovanın Dağlıq Altaydakı türk toponimiyası üçün səciyyəvi olub, bu toponimlərin morfoloji səciyyəsinə müəyyən edən -kan//-ken//-kon//-kön//-qan//-qen//-qön formantı ilə birbaşa bağlı deyil (147, s.54).

Tuvalıların son zamanlara qədər tapındıqları bu kultun adının - Ötükən adının tərkibindəki «Ötük» hissəsinin lduk//ldık sözü ilə bağlı olduğunu düşünürük. Əski türklərdə Ötükən adının daşdığı sakral məzmun onu məhz həmin lduk//ldık//ltık sözü ilə əlaqələndirmək imkanı verir. Bu sözün İzik variantı da var. İ.Kızılasov qədim xakas panteonundakı (burada «panteon» anlayışı şərtidir) Izıx-xandan bəhs edir ki, həmin hami ruhun (mal ezi) adı da lzik//ldık//lduk//ltık sözü ilə əlaqədardır (133, s.93-120). Bu mənada Xakasiyadakı Izıx dağ adı da maraqlıdır.

doğurur.

Yakut dilində ıtık sözü «sayğı göstərilən, ehtiram edilən, müqəddəs bilinən, qurbanlıq» mənalarını verir. Tuvaca ıdık və xakasca ızık sözləri də bu anlamlarda işlənir və mifoloji su, dağ, çay ruhları ilə bağlı olub, «düşümlü, sayalı, müqəddəs, uğur gətirən» mənalarını da bildirir ki, bu da «Ötükən»in kult semantikasına uyğun gəlir. Tədqiqatçılar Yakutiyadakı Itık-tit çayının, eləcə də Itık-Bas, Itık-Xatınq yaşayış məntəqələrinin adlarını həmin ıdık//lduk kökü ilə əlaqələndirirlər (151, s.49). Bu baxımdan Azərbaycan paleotoponimlərindən biri kimi Quba rayonunun dağlıq zonasında salınmış qədim Utuq kəndinin adı da maraqlıdır (12, s.58). Çünki bu ad məkan bildirən coğrafi ad olub ilk öncə relikt sözdür ki, belə sözlər də çox zaman hər hansı bir yerin etnik tərkibi haqqında geniş məlumat verərək etnogenezi problemlərinin həllində açar ola bilər.

Ötükən adının ıduk//ızık//ıtık//itık kökündən olub -ken//kən məkan bildirən şəkilçinin qoşulması yolu ilə yaranması fikri öz təsdiqini Tanrıya verilən qurban mərasimini qədim türklərin məhz müqəddəs bildikləri dağda icra etmələrində də tapmaqdadır.

Ötükənlə bağlı ıdık//lduk anlayışından danışarkən bir məsələyə də toxunmaq istərdik. V.Tomsen Orxon abidələrini oxuyarkən uyğurca ıdık//lduk, Altay dillərində itik, yakutca ıtık, Abakan dialektlərində ızık kimi səslənən bu anlayışı nəzərdə tutaraq deyir: «Mən ıduqi hər yerdə «əziz», ya da «müqəddəs» deyə tərcümə edirəm; dağ və ya çeşmə adlarına qoşulduğu zaman da, o yerlər həqiqətən ayrıca bir qüdsiyyətə sahib olmasalar belə, həmin yer adlarının müqəddəs varlıqlara qarşı göstərilən ehtiram üzündən eyni dərəcədə sayğı ilə yad olunmasının gərəkli olduğunu düşünürəm» (59, s.173).

Bizcə, müəllif haqlıdır. Çünki qədim türk düşüncəsinə görə, həqiqətən də toponimlər bu yerlərin quruca adı olmayıb, həm də həmin yerin sahibi olan ruhun adını bildirirdi.

Bu baxımdan Göytürk yazılarında iduk yir-sub anlayışı maraqlıdır. 710-cu ildə türkişlər üzərinə edilən basqıdan danışıqlar «Tenqri, Umay, iduk yir-sub basa berti erinç» cümləsi işlənmişdir. Bir çox tədqiqatçılar da qədim türk dini dünyagörüşündə mühüm yeri olan «Tenqri və Umay» sözlərindən sonra gələn iduk yir-sub ifadəsində ənənəvi türk dininin izlərini görmüş, burada iduk sözü ilə yanaşı gələn yir-sub ifadəsini «yer-su ruhları» kimi mənalandırmışlar. Bir çoxları hətta türk xalqlarında, məsələn, qırğızlarda «Jer-suu» adlı tanrının varlığından danışırlar. İ.V.Steblevaya görə, Iduk yir-sub əski türk mifoloji sistemində Tanrı və Umaydan sonra üçüncü dərəcəli kultdur (182, s.215-216).

Maraqlıdır ki, P.Melioranski Yer-subu şaman tanrısı kimi səciyyələndirir. Lot-falka görə, qədim türklərin Yer-Subu abstrakt varlıqdır. Haqqında danışılan kultu tuvalarda hətta qalıntı şəklində olsa belə, müşahidə etməyə müvəffəq olmayan L.P.Potapov Altay şamanizmindən bəhs etdiyi zaman burada həmin kultu yer və su ruhlarının toplusu kimi səciyyələndirəcək etnoqrafik materialın olmadığını yazır və haqlı olaraq belə bir suala cavab tapmağa çalışır ki, Yer-su ayrıca tanrıdır, yoxsa yer və su ruhlarının bütövlükdə ümumi bir adıdır (163, s.279-284).

M.Seyidov isə Yer-sub ruhlarını ilahi sferaya aid etməyən A.V.Anoxindən sonra bu nəticəyə gəlir ki, Yer-sub kultu özündə mifoloji «vətən» anlayışı ehtiva edir (43, s.68-69).

Həqiqətən də, kult məzmunlu coğrafi adlar (buraya Ötükən adı da daxildir) türk toponimləri sistemində geniş yayılmışdır. Məsələn, Qazaxıstan toponimləri içərisində İir- su

(Yer-Su) adına Cənubi və Cənub-Şərqi Yeddisudakı dağ çaylarının adında rast gəlirik (122, s.108).

Beləliklə, Yer-sub ifadəsindəki yer sözü Orxon-Yenisey yazılarında «ölkə, torpaq parçası» mənasında işlənmişdir və Yer-sub anlayışında «yer-su ruhları»nın izini tapmaq mümkün deyildir. Türklərin yer və su anlayışları ilə bağlı belə bir yanlış nəticəyə daha çox qədim türk dilinin yalnız Tanrı etiqadına əsaslanmadığının sübuta yetirilməyə çalışıldığı əsərlərdə gəlinmişdir.

Torpaq, ölkə, vətən anlayışı türklərdə mübarəküzlü sayıldığı üçün ıdukdur, yəni əziz və müqəddəsdir. İnal Satıq adına tikilən abidədən «öz yerim, ıduk yerim...» sətirindəki ıduk yer sözlərindən və abidələrdə zaman-zaman rast gəlinən Tenqri-el və Tenqri-yir ifadələrindən də bunu görmək çətin deyil (53, s.99).

-la. Ümumtürk xarakterli morfem olub, hələ pratürk çağında varlığı şübhə doğurmayan və topluluq bildirən bu şəkilçi abidələrdə qeyd olunmuş yeganə Tola çayının adında əksini tapmışdır. Altay ailəsinə mənsub dildə danışan selkuplarda to sözü «su» mənasındadır (181, s.70). Əslində to sözü türk dillərində s-t əvəzlənməsinə görə məhz su sözünün fonetik formasıdır. Sibirdə yaşayan türkdilli xakasların bir qolu olan kamasinlərin, koybalların və karakasların dillərində tu «göl, su» mənasındadır (153, s.553-554). Qeyd edək ki, Sibirdə Ob çayının sahillərində və Çulım çayının aşağı axarında Varqato, Yarrato, Molçito adlı göllər vardır (181, s.70-71). B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevə görə, Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölünə tökülən Çaqatu və onun qolu olan Taqatu çaylarının adlarında da su sözünün fonetik forması olan tu sözü əksini tapmışdır (6, s.61). Deməli, qədim türk dillərində

s-t əvəzlənməsinə görə «su» sözünün «tu» forması mövcud olmuşdur. Qırğızıstan ərazisində Marçatu, Truşkantu və İrbistu çayları vardır (748, s.47).

Orxon-Yenisey abidələrində Buntatu toponimi qeyd olunur. Qeyd edək ki, H.N.Orkunun tədqiqatında bu toponim yoxdur. Lakin Ə.Şükürlü bu toponimi qeyd etmişdir (44, s.308). Ehtimal ki, toponimin sonunu tu «su» sözü təşkil edir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Tola çayının adında bəzi türk dillərinə məxsus to «su» sözünün iştirak etməsi fikri özünü doğruldur. Bu hidronimdəki -la şəkilçisi qədim türk dillərində sifət bildirən şəkilçi olmuşdur (101, s.656).

Nəhayət, abidələrdə adı çəkilən Quşlağağ toponimində də (57, s.916) bu şəkilçi öz əksini tapmışdır. Quşlağağ «quşlu gölməçə (nohur)» mənasındadır.

-luk. Bu şəkilçi abidələrdə Ağuluk toponimində əksini tapmışdır. Ağu sözünün mənası bizə məlum deyil. Yuxarıda biz Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrində indi də işlənən axu «kolkosluq yerdə əkin üçün təmizlənmiş yer» sözünü müqayisə zəminində misal gətirmişdik. Abidələrdə -luk formasında bu şəkilçi Kazluk göl hidronimində də mövcuddur ki, bu da «qaz (quş adı) olan göl» mənasındadır. Sonralar da bütün türk toponimik arealında ən məhsuldar və funksional affiks olaraq özünü göstərən bu şəkilçi Benlügək tağ toponimində də vardır. Qeyd edək ki, H.N.Orkunun tədqiqatında bu toponim qeyd olunmamışdır. Yuxarıda biz bu toponimin qədim türk dillərində benqü «abidə» və dağ sözlərindən ibarət olduğunu yazmışıq. Toponimdəki şəkilçi də bu şərhimizi tamamlayır və bütünlükdə onun «abidəli dağ» mənasını verdiyini göstərir.

Bu şəkilçi, fikrimizcə, karluq, çolluq kimi tayfa, el adlarında da qorunub saxlanmışdır. Bunlar həmin çolluq-illilərdir ki,

onlar haqqında yazılı abidələrdə heç bir şərh yoxdur. Elmi ədəbiyyatda isə onlardan türklərin Ötükən-Yış altındakı boz çöllərdə yaşayan ata-babaları kimi bəhs olunur.

Bu etnonim və toponimlərdəki -luq şəkilçisinin Azərbaycan dilində yer məzmunlu isim düzəldən -laq şəkilçisi ilə funksiyaca yaxınlığı var. Hələlik etimologiyası barədə dəqiq və inandırıcı yozum olmayan, Orta Asiyadan tutmuş, Şimali Amerikaya qədər yayılan bu ümumtürk şəkilçisi Qafqazda müstəqim mənalı söz kimi mühafizə olunmuşdur. Məhz həmin müstəqim mənalı söz kimi Qafqaz xalqlarının dillərində keçən və Azərbaycan dialektlərində işlənən liğ (balığ) «dolubadol» sözündə qorunub qalan bu sözün Qafqaz arealında çoxdan şəkilçiləşdiyini söyləyən tədqiqatçılar, onun (sözün) qaynağını da Qafqaz arealı ilə bağlayırlar (7, s.104-105).

Bundan başqa, -luq şəkilçisi Dədə Qorqud oğuznamələrində qeydə alınmış Qazılıq dağ adında da var ki, həmin Qazılıq dağının adını akad.V.V.Bartold Qafqaz dağı kimi tərcümə etmişdir. Tədqiqatçılar Yenisey yaxınlığında yaranmış qədim əfsanələrdə qeyd olunan «Qaztaq» dağ adı ilə Qazılıq dağı arasında paralellik görür və buradakı qaz sözünə «çoxluq, el və ya məkan» mənasını bildirən -lıq şəkilçisinin əlavəsindən də Qazılıq adının yarandığını söyləyirlər (43, s.108).

Qazılıq dağ adı, eləcə də Qazaxıstanın mərkəzi hissəsindəki Kazılık yer adları (122, s.112) morfoloji səciyyəsinə görə abidələrdə rast gəlinən Kazluk göl adı ilə eyniyyət təşkil etməkdədir.

-çu. Moyun çor abidəsində Bolçu çay adı və Suççu toponimi qeyd olunur. Qədim türk lüğətində bu çayın Bolçu formasında mövcud olduğu göstərilmişdir. Lakin bol (yaxud bolu) sözünün mənası məlum olmadığına görə toponimdəki -çu

şəkilçisinin funksiyasını müəyyənləşdirmək çətinidir. Hesab edirik ki, çayın adında -çı (-çu) şəkilçisi iştirak edə bilməz, ona görə ki, -çı (-çu) şəkilçisi məşğuliyyət bildirir, su mənbəyi adlarında isə həmin mənada işlənmişdir. Ona görə də fikrimizcə, Bolçu çayının adı Bolu və türk dillərində s~ç əvəzlənməsinə görə su sözlərindən ibarət olmaq etibarilə «Bolu-Su» adının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Deməli, Boluç çayının adı su sözünü çu kimi tələffüz edən bir türk xalqının dilində yaranmışdır. Abidələrdə qeyd olunmuş Suçqu toponimində də çu şəkilçisi yoxdur. Bu ad Çində Suçcou, Suçqiu şəhər adının qədim türk dillərində tələffüz formasıdır.

Beləliklə, aydınlaşır ki, Orxon-Yenisey abidələrində -çı (-çu), -çi (-çü) şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş toponim yoxdur.

Qədim türk dilində topluluq çaları olan -z//-s elementinə rudiment şəklində Töngəs tağ yer adında rast gəlirik. Həmin element kırkız, oğuz, kəngərəs, töles, ediz etnonimlərində də qorunmuşdur.

-ış, -uş. Orxon-Yenisey abidələrində Sakış və Tukuş toponimlərində -ış və -uş sözdüzəldici şəkilçiləri müəyyən edilir. Bu toponimlər, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qədim türk dillərində müstəqil mənəli saq «təmiz, içməli» və tuq «hovuz, gölməçə» sözlərindən yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, qədim türk dillərində mücərrəd isim, əmələ gətirən -ış şəkilçisi olmuşdur. T.Januzakov Abakan abidəsində rast gəlinən Töleş toponimində Töle qismini kök, -ş hissəsini isə türk dilləri üçün səciyyəvi olan əzizləmə məzmunlu şəkilçi kimi şərh edib (105, s.64). Bizcə, toponimdəki -ş affiksi -ış//-uş şəkilçiləri ilə eyni cərgədə dayanır. Tədqiqatçılar, həmçinin Təbriz adının qədim Tavreş formasında qədim türkcədəki -ş (-ış, -iş, -uş, -üş) şəkilçisini ayırırlar (18, s.33). Bu şəkilçi dilimizdə, məsələn, bax

və baq sözlərindən yaranmış baxış və bağuş sözlərində də daşlaşmışdır.

-man//men. Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin morfoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından - man//men şəkilçisi də maraqlı faktlar verir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türklərin yaşadıkları coğrafi məkanda - man//men topoformantlı yer adları çoxdur. Qədim türk yazılı abidələrində də həmin morfemlə yaranan Kögmən toponiminə rast gəlirik. - man//men morfemi türk dilləri üçün xarakterikdir. F.Cəlilovun fikrincə, morfonoloji yozum «fuziya» (sıxlaşma) ilə yaranmış - man//men morfemini türkmənşəli şəkilçi hesab etmək imkanı verir. Müəllif ümumtürk şəkilçisi olan -man//men morfemi ilə bəzi Hind- Avropa dillərində işlənən -man//men şəkilçisi, eləcə də Azərbaycan dilində fars mənşəli hesab olunan -ban morfemi arasında əlaqə olub-olmadığı sualına müsbət cavab verməyin lazım gəldiyini söyləyir. Çünki həmin morfemlərin hamısı eyni funksiya daşıyır: «Etnonimlərə də qoşula bilən (basur-man, türk-mən, er-mən) -man şəkilçisinin morfoloji rekonstruksiyası *ban (-ba+n) arxetipini bərpa etməyə imkan verir və həmin formaya qədim türk yazılı abidələrində rast gəlmək olur» (7, s.106).

Göründüyü kimi, abidələrdə dəfələrlə qeyd olunan Kögmən (Keqmen) toponimi ümumtürk şəkilçisi olan - man//men topoformantını özündə qoruyub saxlamışdır. Bu formant Qazaxıstanın Turqay vilayətindəki Karaman yer adında da var (122, s.122).

Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan yer adlarının bəzi morfoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması onomastik vahid kimi bu toponimlərdəki bir sıra keyfiyyətlərin də üzə çıxarılmasına kömək edir. Qeydə alınan həmin toponimlərin

semantik səciyyəsi, eləcə də həmin toponimlərin tarixi semantikasi onlarda (məsələn, bir qrupunda - Bayır- ku, Toğurğu, Antarğu, Kərgü kimi toponimlərdə) türk onomastikası sistemində yer adlarının araşdırılması baxımından əhəmiyyətli sayıla biləcək morfoloji keyfiyyətləri üzə çıxarmaq imkanı verir. Qeyd olunan toponimlər -ku//-qu//- gü sonluqludur. Fəldən isim düzəldən şəkilçi keyfiyyəti istisna edilərsə, bu sonluğa müasir türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesində rast gəlmirik. Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərdə özünü göstərən bu şəkilçi, bir morfoloji əlamət kimi yer adlarının həmin sonluqla bitən tipini ayırmaq imkanı verir. A.P.Dulzon Çulım tatarlarının dilindən danışarkən başqa bir münasibətlə yazırdı ki, -qa şəkilçisi -qe, -qı, -qu-dan, -ka şəkilçisi -ke, -kı-dən yaranmışdır (180, s.37). B.Serebrennikov tərəfindən təqdirlə qarşılanmayan bu fikir bir cəhətdən özünü doğruldur. Yuxarıda göstərilmiş -ku//-qu//-gü sonluğunun ayrıca seçildiyi toponimlərdən biri kimi Toğurğu toponimi, eyni semantik yüklü həmin -ka sonluğu ilə M.Kaşğari «Divanı»nda Kaşqardakı bir yerin adında Tokurka şəklində qeydə alınmışdır. 24 Oğuz boyundan biri olan Dodurğa adının sonluğu da şübhəsiz ki, həmin şəkilçidir. Ancaq Orxon- Yenisey yazılarında qeyd olunan toponimlərin araşdırılması baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq müqayisə üçün deyək ki, hələ miladdan əvvələ aid Assur yazılarında Dəclə çayının yuxarı axarında subarların Turxu (Turukku) şəhərinin adı qeyd olunur ki, burada da eyni sonluq aydın seçilir (1, s.41-42).

Sintaktik üsulla yaranan toponimlər

Mürəkkəb - analitik yolla söz yaratmaq sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir.

Mürəkkəb adlar semantik yolla yaranmış, iki müstəqil mənalı sözdən təşkil olunmuş toponimlərdir. Orxon-Yenisey abidələrində Ak Tərməl, Altun yış, Altu Şan, Mağa Kurğan, Anı sub, Açığ Aladır, Baybalık, Benlügək tağ, Ekük katun, Özgənti Kadaz, Ər-kamış, Ərsəgün, Yarış yazı, Yar ügüz, Yaşıl ügüz və s.mürəkkəb toponimlər qeyd olunmuşdur. Bu toponimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

◆ Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb toponimlər. Bu üsulla yaranmış toponimlər iki və üç komponentli olmaq etibarilə heç bir şəkilçi qəbul etmir: Mağa Kurğan, Ər kamış, Təmir kapığ və s.

◆ İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb toponimlər. Bu toponimlərin ikinci hissəsi əsas etibarilə -ı şəkilçisini qəbul edirlər: Keyrə başı, Çuş başı, Şıp Başı və b.

◆ Birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

◆ Birinci tərəfi “ak” komponentli mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Ak Tərməl

◆ Birinci tərəfi «kara» komponentli mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Kara Buluk, Kara köl, Kara kum, Kara Səgir, Kara Yotuğan

◆ Birinci tərəfi «altun» komponentli mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Altun Kapar, Altun yış (kir)

◆ Birinci tərəfi «kög» komponentli mürəkkəb sözlərdən

törənən mürəkkəb toponimlər: Kög Ön, Kögmən. Bu toponimlərin birinci tərəfi kög (göy) sözü ilə ifadə olunaraq müsbət quruluşlu obyektlərin ağac və bitkilərlə örtülü olmasını (göy burada «yaşıl» mənasında işlənir) bildirir.

◆ Birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi sadə isimlə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Açığ Aladır.

◆ Birinci tərəfi saylarla ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Altu Şan, Besbalık, Bes keçin, Tokuz Ərsin, Üç Birgü

Məlum olduğu kimi, türk dillərində saydan sonra gələn isimlərin tarixən cəmdə işləmə bilməsi tez-tez rast gəlinən hadisədir. Ancaq Orxon-Yenisey abidələrindəki qədim türk toponimləri içərisində say+isim quruluşlu yer adları arasında birinci komponenti sayla, ikinci komponenti cəm şəkilçisi ilə olan nümunələr müşahidə olunmur.

Bu yer adları tayfa, qəbilə, hevan, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır. Tərkibindəki sözlərin mənşəyinə görə Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

◆ Etnonimlərdən törənən yer adları.

◆ Oronimlərdən törənən yer adları.

◆ Hidronimlərdən törənən yer adları

◆ Oykonomlərdən törənən yer adları

◆ Zoonimlərdən törənən yer adları

◆ Etnonim (yunanca etnos “xalq, etnos”, onim “ad” sözlərindən ibarətdir) - tayfa, qəbilə adları əsasında yaranmış toponimlər onomastik sistemdə etnotoponim adlanır. Orxon-Yenisey abidələrində Türgi yarğun, Kasar, Kara Buluk və s. etnotoponimlər qeyd olunmuşdur.

◆ Oronim (yunanca oros "öa^ onim “ad” sözlərindən

ibarətdir) - yerin səthi relyefindəki hər cür oroqrafi (mənfi və ya müsbət quruluşlu) obyekt adıdır. Orxon-Yenisey abidələrinin onomastik leksikasının toponimik layının xeyli hissəsini oronimlər təşkil edir. Buraya əsasən dağ, dərə, təpə, düz, meşə, qala və s. yer adları daxildir. Relyef anlayışlı oronimlərdən törənən toponimlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- Birinci komponenti isim, sifət, ikinci komponenti isə “yış, kir” ilə düzələn sözlərdən törənən toponimlər: Altun yış, Çuğay yış, Soga yış, Altun kir

- Tərkibində tağ, kum oronim nomenli toponimlər: Benlügək tağ, Kara kum, Kömür tağ, Tüngər tağ

- Tərkibində kuz, çöl, yazı oronim nomenli toponimlər: Çuğay kuz, Böklü çöl, Tün yazı, Yarış yazı və b.

- Tərkibində sənir və baş oronim nomenli toponimlər: Kara sənir, Arkar baş, Iduk baş, Çuş başı, Ibar baş, Keyrə başı, Şıp başı və s.

- Tərkibində kapığ və şan coğrafi terminli toponimlər: Temir kapığ, Altu Şan

- Hidronim (yunanca hidro «su», onim «ad» sözlərindən ibarətdir) - təbii və süni su obyektinin adıdır. Hidroterminlər əsasında yaranan toponimlər onomastik sistemdə hidrotoponim adlanır. Qrammatik cəhətdən mürəkkəb quruluşa malik olan bu toponimlərin bir komponenti və aparıcı rol oynayanı mütləq hidrotermindir. Orxon-Yenisey abidələrindəki hidrotoponimləri tərkibindəki hidrocoğrafi terminlərə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Tərkibində sub, katun hidronim nomenli toponimlər: Anı sub, Ekük katun

- Tərkibində ügüz, köl hidronim nomenli toponimlər: Orkun ügüz, Toğla ügüz, Yar ügüz, Yaşıl ügüz, Yençü ügüz,

Kara köl, Karluk köl, Tayğan köl. Yılun köl, Yula köl

Orxon-Yenisey abidələrinin topotiimik sistemində hidronimlər də geniş yer tutur. A.Humboldtun çay və dağ adlarının ən qədim toponimlər olduğunu qeyd etməsi təsadüfi deyildir. Həqiqətən, qədim türk abidələrindəki su mənbələrinin adlarının böyük qismi türklərin qədim inancları, mifik təsəvvürləri ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən qədim türk hidronimləri əsasında eyni adlı oykonim və xoronimlər meydana çıxmışdır. Bu da onu göstərir ki, türk toponimiyasında su mənbələrinin adlarını bildirən onomastik vahidlər onomastik leksikamızın daha qədim təbəqəsini təşkil edir.

♦ *Zoonim* (yunanca *zoo(n)* “heyvan”, *onim* “ad” sözlərindən ibarətdir) - heyvan, quş, balıq, həşərat və s canlıların adları əsasında düzələn toponimlər zootoponimlər adlanır. Zootoponimlər abidələrin toponimik sistemində azlıq təşkil edir: Kuşlağak, Kazluk köl, Sokak

♦ *Oykonimlər* (yunanca *oikos* «məskən, mənzil, yurd, el», *onim* «ad» sözlərindən ibarətdir) - müəyyən əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd, qəsəbə, şəhər) adlarını bildirən toponimlərin bir növüdür.

Orxon-Yenisey abidələrindəki yaşayış məntəqəsinin adını bildirən yer adları - oykonimlər aşağıdakı tərkiblərdə qeydə alınmışdır:

- «Balıq» nomenli oykonimlərdən törənən toponimlər: Baybalıq, Besbalıq, Koşu balıq, Orkun balıq, Suğçu balıq, Toğu balıq.

- «Kurğan» nomenli oykonimlərdən törənən toponim: Amğa Kurğan.

Mürəkkəb toponimlərin komponentlərinin nitq hissələrinə görə bir çox modeli mövcuddur:

Ümumi isim+ ümumi isim

Bu modelin tərkibində müxtəlif məzmunlu isimlər müxtəlif sintaktik əlamətlərlə birləşmiş və xüsusi ad əmələ gətirmişdir: altun+ kapar> Altun Kapar, amğa+kurğan>Amğa Kurğan, ekük+katun> Ekük katun, təmir+kapıg> Təmir Kapıg və s.

Xüsusi isim+ ümumi isim

Bu modeldə birinci tərəf xüsusi isim, ikinci tərəf ümumi isimdən ibarət olur: Anı+sub>Anı sub, Arkar+baş>Arkar baş, Koçu+balık>Koçu balık, Orkun+ügüz>Orkun ügüz, Toğu+balık >Toğu balık.

Sifət + isim

Bu modelin birinci komponentini sifət təşkil edir: Kara+köl>Kara köl, Kara+kum>Kara kum.

Say+isim

Bu növ mürəkkəb toponimlərdə say bildirən söz birinci komponent kimi çıxış edir: Altu+Şan>Altu Şan, Bes+balık>Besbalk, Tokuz+ərsin> Tokuz Ərsin

Biz burada yalnız ümumi morfoloji xüsusiyyətlərinə görə deyil, həmçinin semantikasını baxımından birləşən toponim tiplərinə də qısaca toxunmaq istərdik. Bunlardan bəzilərinə dair (ügüz, yış, art, yazı) yuxarıda müvafiq şəkildə qısaca danışılmışdır. Burada isə onların Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlər sistemində daşdıqları ümumi semantik keyfiyyətlərini qeyd etmək istərdik.

Toponimika, şübhəsiz, müəyyən dilin söz yaradıcılığı

imkanları çərçivəsində təşəkkül tapır. Ancaq həmin modelin qeyri-adi dərəcədə güclü olan dəyişməzlik xüsusiyyəti, daha doğrusu, davamlılığı dildə ən əvvəl məhz toponimik adlarda özünü göstərir. Dilin toponimlərdən ibarət qatında həmin dəyişməzlik nəticə etibarilə ona gətirir ki, yer adları sistemində özünə qərar tutan bir çox anlayışlar sonradan bu dildə heç bir məna ifadə etməyən, səslər yığınından ibarət söz təsiri bağışlayır. Halbuki həmin sözlər bir vaxtlar müəyyən bir anlayışı ifadə etmişdir. Buradakı mexanizm ondan ibarətdir ki, həmin sözlər bir dilin onomastik vahidlər sistemində, yer adlarında xüsusi isimlərə çevrilərək daşlaşır və yerdə qalan digər dil materialından özü-özünü bir nöqtədə də təcrid edir. Belə sözlər zaman keçdikcə toponim tiplərinin müəyyənləşməsində indikator vəzifəsi daşıyır. Onları «açar sözlər» adlandırmaq da olar. A.İ.Burxardt Çuvaşistanın toponimikasını tədqiq edərkən, bu yer adları sistemində 27 belə «açar söz» müəyyən edir. Həmin sözlər bütünlükdə çuvaş yer adlarını ayrı-ayrı tiplərinə görə qruplaşdırmaq imkanı vermişdir. Bu sözlər sırasına A.İ.Burxardt həmçinin *cırma* (çay, irmaq), *kyl* (göl), *tu* (dağ) tipli sözləri də aid edir (180, s.37).

Təsadüfi deyildir ki, S.Q.Kİyaştornı Kəgü Tarman termininin məzmununu müəyyənləşdirərkən Orxon-Yeni- sey yazılarında *ügüz*, *yış*, *kapığ*, *yazı*, *köl*, *baş* kimi sözlərdən coğrafi termin kimi bəhs etmişdir (116, s.157).

Məsələn, *balık* sözünü götürək. Haqlı olaraq, tədqiqatçıların Azərbaycan toponimlərində də coğrafi termin kimi götürdükleri bu söz əsas etibarilə tarixi toponimiyada öz geniş əksini tapır. İlk vaxtlarda «şəhər, qala, saray» mənalarını

bildirən, Orxon abidələrində sadəcə «şəhər» mənası ifadə edən, uyğurca mətnlərdə isə *kənd* sözü ilə yanaşı işlənən bu anlayışa, yəni Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlər sistemi baxımından «açar söz»ə bugünkü türk dillərində rast gəlmirik. Zaman keçdikcə «şəhər» mənasında arxaikləşən bu söz türk yer adları sistemində şəhər, yaşayış yeri adlarında işlənmişdir. D.Sinorun uqor dillərindən alınma hesab etdiyi *balık* anlayışı Orxon kitabələrindəki Beşbalk (Beş şəhər), Baybalık, Balıklıq, eləcə də M.Kaşğari «Divan»indəki Çanbalık, Pekinin orta əsrlərdəki adı olan Xanbalık, Türküstandakı Aruqbalık, eləcə də İlibalık kimi yer adlarında, Miran mətnlərindəki Koşubalık toponimində, Çigil balık etnotoponimində, Azərbaycanda isə İsmayilli rayonundakı Balık kənd adında və b. qorunub saxlanmışdır.

Bununla yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrində «dağ aşırımı» mənasında işlənən art sözü də var. Təsadüfi deyildir ki, bir çox türk arealında bu sözə ayrıca ad kimi rast gəlinmir. Yəni arxaikləşdiyindən və ya yer adlarında xüsusiləşib digər dil materiallarından özünü təcrid etdiyindəndir ki, toponimik termin kimi səciyyələndirilən bu «açar söz» də, məsələn, Qırğızistanın əski türk toponimiyası sistemində yer adlarının məhz ikinci komponentini təşkil etməkdədir. M.Kaşğari «Divan»ında işlənmiş bu söz-termin ilkin mənasında bu gün ancaq tuva, şor və altay dillərində qorunmuşdur. Digər türkcələrdə isə həmin mənanı ifadə etmir.

Yış sözüne diqqət yetirsək, fikrimizcə coğrafi termin kimi haqlı olaraq səciyyələndirilən bu söz də Orxon-Yenisey yer adları sistemində indikator - «açar sözlər»dən sayılmalıdır. Xakaslarda ax çıs və xara çıs uruq adlarında qorunmuş bu sözə

qədim türk yazılı abidələrindəki Ötükən yış, Kadırkan yış, Altun yış, Kögmən yış, Soña yış yer adlarında rast gəlinir. V.Tomsenin də «Altun dağlar» kimi mənalandırdığı Altun yış və digər adlardakı *yış* sözü Sayan-Altay türklərinin dilində «meşə ilə örtülü dağlıq, ormanlı dağ» mənasındadır (79, s.208). Buradakı *yış* termininin «meşə» anlayışı ilə bağlılığı və Orxon-Yenisey abidələrində dağ adlarının ikinci komponenti kimi çıxış etməsi bir sıra cəhətdən dağ ruhunun meşə ruhu ilə əlaqəli olması məsələsinə də aydınlıq gətirə bilər. Belə ki, tədqiqatçıların qənaətinə görə, müasir türk dillərində olan *dağ//tağ* sözü «meşə» anlayışını bildirmişdir. *Dağ//daa* sözü qədim türkcədə dağ anlayışının meşə, orman anlayışı ilə bağlılığını əks etdirir, yəni bu söz “meşə örtüyü olan dağı” bildirmişdir. Karaimcə və Kırım tatarlarının dilində «meşə» mənasında olan *dağ* sözü ilə qaqauzcadakı *daa* bir qədim münasibəti bildirir. Güman etmək olar ki, yakutcada «meşə» anlamlı *ta* həmin mənanı çoxdan daşıyırdı və dağlıq yerlərdəki meşə anlayışını ifadə edirdi. *Dağ//tağ* sözü anlam baxımından sonralar differensiasiya nəticəsində bir dildə «dağ», digər bir dildə «meşə» mənasını bildirmişdir. Bu, Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərdə işlənən *yış* coğrafi terminindən də aydın görünür.

Göytürk abidələrində morfoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı, semantik baxımdan yer adları sırasında coğrafi termin kimi özünü göstərən *ügüz* sözü də var. Bu, türk hidro-nimikasında, o cümlədən Azərbaycan dilindəki çay, özbəkçə və qazaxcadakı *say*, *su*, Yeniseydəki oyrotların dilindəki çay adlarında rast gəldiyimiz *xem* sözü ilə eyniyyət təşkil edir. Düzgün olaraq, Azərbaycan yer adları sistemində coğrafi termin kimi səciyyələndirilən bu söz «kiçik çay» mənasını Acınohurdakı

Uquzdərə adında qoru-yub saxlamışdır. «İzahlı toponimlər sözlüyü»ndə *Kaskaoquz* adı ilə *Kaskasu* adlarının etimoloji baxımdan eyni olduğunun göstərilməsi faktı da *oğuz//ügüz* və *su* anlayışlarının eyniliyinə sübutdur.

Bu gün sarı-uyqur dilində *ügüs* şəklində iki sait arasındakı *g* samiti düşdüyündən xakas dilinin kızıl dialektində *ü:s* kimi qorunub saxlanılan söz *ügüz* formasıyla Orxon-Yenisey abidələrində «böyük-çay,dərya» mənasını ifadə etmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində qeydə alınan toponimlərin tiplərinə görə təsnifində «açar söz» ola biləcək *ügüz* sözü Kül Tigin, Moyun Çor, Tonyukuk, Kuli çor yazılarında, həmçinin uyğur yazılarında, «Kutadqu biliq»də, eləcə də «Oğuz kağan» abidəsində işlənir. Yar ügüz, Yaşıl ügüz, Yinçü ügüz, Ertis ügüz adlarında müşahidə etdiyimiz *ügüz* termininin uyğurcada «çay» anlamı bildirməsi E.P- ekarskinin məşhur «Yakut dili sözlüyü»ndə də qeydə alınmışdır. Tədqiqatçı V.Zahidoğlu Dədə Qorqud oğuzna- mələrindən yalnız Drezden nüsxəsində cəmisi bir dəfə (X boyda) işlənən Şirügüz adının tərkibindəki *şir* tərəfini *sarı* sözünün fonetik variantı sayaraq, üçüncü-Orxon abidəsinin çincə mətnində Sır-Dərya çay adının Ser-çayı kimi verilməsi və digər faktlara əsaslanaraq belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, mənə və quruluşca *Şirügüz* sözü Sır-Dərya oronimi ilə tam üst-üstə düşür (47, s.72-74).

Orxon-Yenisey abidələrindəki mürəkkəb toponimlərin mənşələri barədə yuxarıda yazılmışdır.

Yalnız onu əlavə edək ki, birinci tərəfi ağ və qara sifətləri ilə ifadə olunmuş toponimlərdə etnoqrafik xüsusiyyəti də nəzərə almaq vacibdir. Həqiqətən də, mədəni irsin bir parçası olaraq toponimlər, dilin leksik tərkibinin bir çox qatları kimi etnoqrafiya ilə də bağlıdır. Bu tip yer adlarının birinci komponentinin (məsələn, qədim türklərdə çara sözünün şimal

cəhəti təyin etməsi və b. kimi) coğrafi-simvolik məzmunu və ya sadəcə geosimvolikası haqqında elmi ədəbiyyatlarda geniş məlumatlar verilmişdir.

**ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏKİ
TOPONİMLƏRİN YARANMASINDA İŞTİRAK
EDƏN ETNONİMLƏR VƏ QƏDİM TÜRK
SÖZLƏRİNİN CƏNUBİ QAFQAZ
TOPONİMİYASINDA ƏKSİ**

*Orxon-Yenisey abidələrindəki etnonimlərin
Cənubi Qafqaz toponimiyasında əksi*

Məlum olduğu kimi, müxtəlif tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq, Orxon-Yenisey abidələrində türk, oğuz, apar, qırğız, kuncan, kıpçak, tatar, kitay, tatabi, kenqeres, az, türkiş, izgil, tanqut, çik, çigil, karluk və sir tayfalarının adları çəkilmişdir.

Türk. Orxon-Yenisey kitabələri özünü «türk» adlandırmış bir etnosun abidəsidir. F.Sümərə görə, əvvəlcə indiki Abakan-Tuva ərazilərində yaşamış və «türk» adlanmış tayfalar avar (abar) adlı bir türk mənşəli tayfa ittifaqının ordusunu məğlub edərək, VI əsrin ortalarında Çindən Xəzərə qədər uzanan böyük bir dövlətin əsasını qoymuşlar (19, s.9).

Azərbaycan ərazisində Tirkəş (Şahbuz rayonu), Tirkəşəvənd (Kəlbəcər rayonu) və Tərkəş (Oğuz rayonu) kənd adları vardır. İlk dəfə Q.Ə.Qeybullayev bu toponimləri Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş türqəş tayfasının adı ilə əlaqələndirmişdir (93, s.37). L.Qumilyevə görə bu tayfanın əsl adı məhz türkəşdir (96, s.109). Hazırda Dağlıq Altayda yaşayan bir tayfa tirqəş (tirkəş) adlanır. Maraqlı burasıdır ki, tədqiqatçılar bu kiçik xalqı qədim türqəş tayfası ilə əlaqələndirirlər. Hazırda bu tayfa başqırdlar, tatarlar, özbəklər və tuvalar içərisində türkiş, turqəş, türqəş formalarında mövcuddur (93, s.38).

Oğuz. Məlumdur ki, oğuzlar qədim türk tayfalarından biri kimi, əksər türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların formalaşmasında mühüm rol oynamışlar (56, s.206). «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu da məhz Cənubi Qafqazda yaşayan oğuzların abidəsi kimi səciyyələndirilir.

Maraqlı budur ki, oğuz etnonimi Cənubi Qafqazın toponimiyasında məhz «öküz» formasında qalmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda Öküzdağ (Daşkəsən rayonu) və Öküzdağı (Gədəbəy rayonu) oronimləri məhz oğuz etnonimini saxlamışdır. XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Axalkalakı qəzasında və İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Öküzdağ adlı dağlar qeyd olunmuşdur (160, s.193). Zaqatala rayonundakı Uquztəpə və Uquzdərə toponimləri də bu qəbildəndir. Aydınır ki, ev heyvanının adı olan öküz sözü dağ adlarında əks oluna bilməzdi. Ermənistan ərazisindəki Alagöz çay və kənd adlarının da «Eli oğuz» sözündən təhrif olunduğu müəyyən edilmişdir. Bu etnonim orada qədim Dərə-Ələyəz (əslə Dərə-Alagöz, dəqiqi Dərə - El oğuz) toponimində də iştirak edir (36, s.263).

Apar. Eranın ilk əsrlərində Cənub-Şərqi Avropada yaşayan tayfalardan biri bizans mənbələrində abar (yunanca yazılışda avarus) formasında qeyd olunmuşdur (211, s. 721-780). Bu məlumat 963-cü ilə aiddir (98, s.87-88). Bizans müəllifi Priski Paniyski də sabirlərin avarlara basqın etməsi haqqında məlumat verirdi (206, s.93). Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Şərqi Avropadakı avarlar məhz Orxon-Yenisey abidələrində xatırlanan apar-upurım tayfasıdır (37, s.88; 38, s.115-119). Sonrakı əsrlərdə avarlar Cənub-Şərqi Avropada güclü tayfa ittifaqı və dövlət yarada bilmişlər. Ümumiyyətlə, Türk xalqlarının tarixində avar xaqanlığı mühüm yer tutur.

Avarların müəyyən hissəsi Cənub-Şərqi Avropadan Cənubi Qafqaza gəlib məskunlaşmışdır. Qədim gürcü mənbələrində göstərilir ki, avarlar gürcü çarı Quramin vaxtında Bizans imperatoru Yustinanın (585-611) əmri ilə Gürcüstanda

yerləşdirilmişdir (110, s.18-22).

Avar etnonimi Ermənistanda və Azərbaycanda bir neçə (Avardan və Abaran, Gürcüstanda Abari) yaşayış məntəqəsinin adında da qeyd olunmuşdur (6, s.96-97). D.E.Yeremeyev yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrində apar kimi yazılan etnonim əslində abar kimidir və avarlar özlərini məhz «abar» adlandırırdılar (104, s.56). Araşdırma göstərir ki, abar (avar) etnonimi XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasındakı Hallvar (bu kəndin 800 ailəlik azərbaycanlıları 1988-ci ildə Azərbaycana deportasiya edilmişdir) və XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (1920-ci ildən sonra Ermənistandakı) Alavar kənd adlarında da əksini tapmışdır (160, s.155). Bu kənd adlarını tədqiq etdikdə aydın olur ki, onlar «El-abar», yəni «Abar eli (tayfası)» formasının təhrifidir. Qeyd edilməlidir ki, bu qaydada yaranmış kənd adları Cənubi Qafqazda çoxdur. Aşağıda biz Alagöz toponiminin «El-oğuz», Alacik toponiminin isə «Eli çik» olduğu barədə danışacağıq.

Qədim türk mənşəli tayfa adlarının Cənubi Qafqazda əksi məsələsinə keçməzdən əvvəl bir məsələni də qısaca qeyd etmək vacibdir. Orxon-Yenisey abidələrində 90 dəfə el sözü işlənmişdir (57, s.794-800). El sözünün ilkin mənası tədqiqatçılar tərəfindən «dövlət» kimi müəyyən edilmişdir. Halbuki, el sözünə Uyğur dövləti zamanında həmin mənada rast gəlinmir. Əski uyğur sənədlərində bu sözün bəzən bodun sözünə adekvat olduğu müşahidə edilir. El sözü «Əski türk sözlüyü»ndə göstərilən «xalq, camaat» mənası ilə də ziddiyyət təşkil etmir. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində el-gün sözü «qohum-qardaş» mənasında işlənir. Dədə Qorqud oğuznamələrində «el-oba, qohum-qardaş» mənalarına uyğun gələn bu sözün izahı Əbu Həy-yanın «Kitab əl idrak li-lisan əl-ətrak» əsərində ilkin anlamına uyğun «dövlət» mənasında göstərilir. Burada sözün «il (ölkə) və gün (şəms, günəş)dən ibarətdir» şəklində açıqlanması isə, əlbəttə, birtərəflidir (15, s.21).

Bizi maraqlandıran isə sözün birinci -el//il tərəfidir.

Oğuzların da siyasi quruluş mənasında işlətdikləri bu sözün əski türkcədə mənası V.Tomsenə görə, «siyasi baxımdan müstəqil, müntəzəm təşkilatlı millət» deməkdir. C.Klousonun «bir müstəqil hökmdar tərəfindən idarə edilən siyasi birlik» kimi mənalandırdığı əski türk «el»i, İ.Qəfəsoğluya görə, «ərəzisi ilə (ulus), birləşmiş xalqı (bodun, gün) ilə, müştərək idarə və hüquq nizamı (törə) ilə yurdu qoruyan və milləti rifah və əmin-amanlıq içərisində yaşadan bir siyasi quruluş»dur (55, s.233).

Sözün ikinci -kün//gün tərəfi isə onun hun//kün//gün//ğun// xun variantlarının Çin mənbələrində hiunq-nu kimi çəkilən, «Oğuznamə»də Kanqlı deyilən kanq//kenq isə hunlarla əlaqələndirilir. O.Süleymanova görə, «qun» adı monqolca «adam» deməkdir. Hun etnonimi Altay dillərinə məxsus leksik vahid olub «xalq, camaat» mənasını verir. Hun adının Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş kün (xalq, camaat) sözü ilə eyni kökdən olduğu ehtimal olunur (18, s.53).

Maraqlıdır ki, türk tayfaları Cənubi Qafqazda məskunlaşdığı zaman da yaşayış məntəqələrinin adlarında el sözü öz əksini tapırdı. İlk dəfə olaraq D.İsmayılova müəyyən etmişdir ki, İrəvan əyalətindəki Ələyöz əslində «El-i oğuz», Əliqaya «El-i kayı», Əliqəmərli «El-i kəmərli», Əli Qızıl «El-i qızıl», Əliqırıq «El-i kirik» kimi bərpa 'edilməli və izah olunmalıdır (24, s.45-46). Deməli, orta əsrlərdə hər hansı bir el oturaq həyata keçərkən yaşadığı məntəqənin adı əvvəldə el sözü durmaqla həmin elin adından ibarət olurdu. Ehtimal oluna bilər ki, folklorumuzda halavar (holavar) adı ilə məlum olan xalq şerləri də mənşəcə məhz abar (avar) elinə məxsusdur (bayatıların Bayat tayfasının adı ilə əlaqələndirilməsi məlumdur).

Çik. Müvafiq qaydada yaranmış etnotoponimlərdən bəzisi Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan çik tayfasının adı ilə bağlı olan toponimlərdir. XIX əsrdə həm Tiflis quberniyasının Tənəti qəzasında, həm də Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında iki kənd Alaciki adlanırdı (160,

s.10). Araşdırma göstərir ki, hər iki toponim «El-i Çik», yəni «Çik eli (tayfası)» adının təhrif edilmiş formasıdır.

Məlum olmayan hadisələrlə əlaqədar olaraq, Yenisey çayının hövzələrində yaşamış çik tayfasının müəyyən hissəsinin Cənub-Şərqi Avropaya, sonralar isə Cənubi Qafqaza gəlməsi ehtimal olunur. Qeyd edək ki, çik tayfası hazırda Tuva ərazisində yaşamaqdadır (107, s.130).

XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında da bir dağ Alaçiki adlanırdı (160, s.10). Ehtimal ki, 1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Dərə Çiçək nahiyəsində qeyd olunan Alaşiq kənd adı da məhz Alaçik (əslə El-i Çik) adının təhrif formasıdır. Lakin türk dillərində həm də «dar dərə» mənasında olan çik sözü vardır (168, c.2, s.2111). Azərbaycanda bu söz Çıx-Yal (Daşkəsən rayonu) dağ adında, XIX əsrdə Ermənistanda Çikdamlu kənd adında (6, s.284) əksini tapmışdır.

Kenqeres. Orxon-Yenisey abidələrində «keneres» şəklindəki etnonim əslində «kenqeres» kimi oxunmalıdır. Bu fikri məhz S.Q.KIyaştormı irəli sürmüşdür. Hesab edilir ki, bu ifadədə e.ə. III əsrdən eramızın ilk əsrlərinə qədər Orta Asiyada, Sır-Dərya çayının hövzələrində yerləşən Kanq dövlətinin adı əks olunmuşdur. Məhz bu dövlətin adamları kəngər (Kanq ərləri, adamları) adı ilə məlumdur (38, s.115-119). Qədim türk abidələrindəki kəngərəs də kəngər tayfa adından törəmişdir. Göytürklərin əcdadı olan, sonralar isə «Oğuznamə»də «kanqlı» ifadəsi ilə adlanan, hunlar zamanından Səfəvilər çağına qədər öz hərbi bacarıqları ilə seçilən kəngərlərin müəyyən hissəsinin eramızın ilk əsrlərində hunlarla birlikdə Cənub-Şərqi Avropaya, oradan da Cənubi Qafqaza gəlmələri tarixən məlumdur. Erkən orta əsrlərdə, kəngərlər Cənubi Qafqazda üç bölgədə yaşamışlar: 1 - İndiki Ermənistan ərazisindəki Kəngər dağları (Qukasyan rayonunda) ətrafında, 2 - Gürcüstan-Azərbaycan həmsərhəd bölgəsində (indiki Qazax-Ağstafa bölgəsində), 3 - Naxçıvan ərazisində (90, s.102). İlk dəfə 482-ci ilə aid hadisələrdə Cənubi Qafqazda kəngərlərin fars ordusu ilə

vuruşması qeyd olunmuşdur (67, s.52). Klavdi Ptolomey Albaniyada Kanqar yer adının olduğunu yazır. V əsr müəllifi Lazar Parbli kəngərlərdən danışarkən Kəngər dağı, Kür vadisindəki Kəngər vilayəti haqqında məlumat verir (26, s.89-91). VII əsrə aid mənbədə kəngərlər Göycə gölünün sahillərində göstərilir (117, s.179). S.Q.Klayştornı isə kəngərlərin Cənubi Qafqaza gəlişini eramızın ilk əsrlərində hunların Şimali Qafqaz çöllərinə gəlməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Bir sıra Kəngərli toponimi Azərbaycanda indi də vardır. M.Baharlı Göyçayda, Cavanşir elində, Şuşada, Naxçı- vanda Kəngərli yer adlarının olduğunu qeyd edir. Tarixən Qızılbaş Səfəvi boylarından olan ustacluların bir oymağı da Kəngərli adını daşıyırdı.

Ediz. Orxon-Yenisey abidələrində ediz etnonimi qeyd olunmuşdur və tədqiqatçılar bu tayfanın oğuzlara mənsub olduğunu yazırlar (57, s.926). Maraqlıdır ki, 1590-cı ilə aid arxiv sənədinə görə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində bir kənd Ədis adlanırdı (6, s.246). Gürcüstanın Çav rayonunda isə Elisa adlı kənd vardır. XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında bir kənd isə Edis-cvari adlanırdı (760, s.320). Ehtimal ki, bu tayfa XI-XII əsrlərdə oğuzların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlib məskunlaşmışdır.

Kıpçak. Qıpçaqlar Azərbaycan xalqının etnik tarixində mühüm rol oynamışlar. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili məhz oğuz və qıpçaq dilləri əsasında formalaşmışdır.

Qıpçaqlar əvvəlcə Şərqi hun imperatorluğu zamanında hunların tərkibində (71, s.83; 191, s.42-43), sonralar isə VI-VII əsrlərdə Qərbi Türk xaqanlığında olmuşlar.

Eramızın ilk əsrlərində qıpçaqlar müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədar Cənubi Qafqaza gəlmişlər. Gürcü mənbələrində 456-510-cu illərə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq Cənubi Qafqazda qıpçaqlar barədə məlumat verilmişdir (110, s.156). Cənub-Şərqi Avropada yaşayan qıpçaq tayfalarının adları rus salnamələrində də qeyd edilmişdir (162, s.130- 131). Maraqlıdır

ki, Moisey Kalankatlı VII əsrə aid hadisələrdə qıpçaqların tərtər tayfası ilə bağlı Tərtər çayının adını çəkmişdir.

İzqil. Orxon-Yenisey abidələrində izqil tayfasının da adı çəkilmişdir. Qeyd edək ki, erkən orta əsrlərdə Cənub- Şərqi Avropada türk bolqarların bir qolu eseqel adlanırdı (68, s.350). Hazırda qaraqalpaqlarda və özbəklərdə eşkil, qırğızlarda əskil adlı tayfa vardır (56, s.310). Vaxtilə İ.Qəfəsoğlu da ağ hunlardan Eskil-Askil və Bulqar kimi tanınan işkillərlə izgillərin bağlılığı olub-olmaması məsələsi üzərində dayanmışdır. H.N.Orkun və Banq da onları oğuzlarla əlaqələndirir. Digər bir fikrə görə, On-ok boylarından olan və adları Çincə A-si-kie şəklində transkripsiya edilən tayfa ilə izgillərin bağlılığı var. Eləcə də, İzgil boy adının yozumu verilən zaman Çigil adının izahını unutmamaq olmaz (53, s.73).

Türqəş. Azərbaycan ərazisində Tirkeş (Şahbuz rayonu), Tirkəşəvənd (Kəlbəcər rayonu) və Tərkəş (Oğuz rayonu) kənd adları vardır. İlk dəfə Q.Ə.Qeybullayev bu toponimləri Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş türqəş tayfasının adı ilə əlaqələndirmişdir (93, s.37.). L.Qumilyevə görə bu tayfanın əsl adı məhz türkəşdir (96, s.109) Hazırda Dağlıq Altayda yaşayan bir tayfa tırqəş (tirkəş) adlanır. Maraqlı burasıdır ki, tədqiqatçılar da bu kiçik xalqı qədim türqəş tayfası ilə əlaqələndirirlər (165, s.186). Bu tayfa hazırda başqırdlar, tatarlar, özbəklər və tuvalar içərisində türkiş, turqəş, türqəş formalarında (93, s.38).

Cənubi Qafqazın toponimiyasında XIII əsrdə monqolların tərkibində gəlmiş bir sıra tayfalarla (sukait, tatar, corat, ələt, oriyat, kingüt, saray, cəlair və b.) yanaşı karluq, tatar, uyğur və tanqut tayfalarının da adları əks olunmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tatar, uyğur, karluq və tanqut tayfaları Orxon-Yenisey abidələrində də xatırlanmışdır.

Kıtay. Orxon-Yenisey abidələrində kıtay tayfa adı da çəkilir (57, s.915). Qədim türk xalqlarının tarixini tədqiq edən L.Qumilyev də bu tayfanın adını məhz kidan kimi yazır və qeyd

edir ki, onlar indiki Mancuriyanın düzən hissəsində yaşayırdılar (30, s.41). Kitabələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsində bu tayfanın adı kitan kimi verilmişdir. Orta Asiya xalqlarının tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə isə bu tayfa qara kitan adlanır. Onlar Ambaqan xanın başçılığı ilə Çinin şimalında Kitanlar dövlətini yaratmışdılar (38, s.167). Bu dövlət sonralar Orta Asiyanı da işğal etmişdi.

Kitan tayfasının adı Cənubi Qafqazın türk toponimiya-sında da əks olunmuşdur. Ehtimal ki, bu etnonim Cənubi Qafqazın bəzi toponimlərində (Kotandağ və Kotanlu) iz qoymuşdur. Lakin bu birbaşa kitanların Cənubi Qafqaza gəlişi ilə bağlı deyil. Erkən orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada yaşamış qıpçaq tayfalarından biri rus mənbələrində kitan-oba (Gidan oba) kimi qeyd olunmuşdur (162, s.130). Yuxarıda deyildiyi kimi, Orxon-Yenisey abidələrində kıpçak (qıpçaq) tayfa adı vardır. Ehtimal ki, kitanların müəyyən hissəsi qıpçaqlarla birlikdə Şərqi Avropaya, oradan da Cənubi Qafqaza gəlmişlər. Maraqlıdır ki, Dağlıq Altayın cənub hissəsində XIX əsrin sonlarında yaşayan tayfalardan biri də kıpçək tayfası idi (165, s.123).

Kurikan. Qeyd edildiyi kimi, Orxon-Yenisey abidələrində kurkan tayfa adına təsadüf edilir. Üç kurikan şəklində qeydə alınan bu tayfanın kimliyi haqqında hələ ki, dərin və ciddi elmi araşdırmalar yoxdur. Ancaq onların töləs boylarından və uyğur uruqlarından biri olduğu söyləniləndiyi kimi, müasir yakutların (saxa türklərinin) əcdadları olduğu haqda mülahizələr də irəli sürülmüşdür (53, s.15). XIV əsr müəllifi Rəşidəddin türk-monqol etnonimləri içərisində bu tayfanın adını qurqan formasında qeyd etmişdir (175, s.77). Qurqan və kurikan arasında həqiqətən bağlılıq varsa, onda Xəzər dənizi ətrafındakı bir sıra toponimlər, eləcə də Güney Azərbaycandakı Qurqan, Əfqanıstandakı Gürgan/ZQorqan yer adları da həmin boy adı-etnonimlə əlaqələndirilə bilər (11, s.201-202). XVIII əsrdə İrəvan quberniyasının Sürməli mahalında bir kənd Qurqan

adlanırdı. 1828-1832-ci illərdə azərbaycanlı əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır (6, s.221).

Tolis. Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan tolös tayfasının adı da diqqəti cəlb edir. 1590-cı ilə aid arxiv mənbəsində İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsindəki bir kənd Tulus adlanırdı (6, s.391). Rəşidəddin monqol işğalçıları tərkibində tulas adlı tayfanın iştirak etdiyini yazmışdır (175, s.80). Əlavə edək ki, Tatarıstanda tolos, qaraqalpaqlarda tolus adlı tayfa indi də vardır (91, s.80). Azərbaycanda Tulus (Cəbrayıl rayonu) kənd adında da, ehtimal ki, bu tayfanın adı əks olunmuşdur.

Karluk. Karluk türk tayfası orta əsrlərdə Orta Asiyanın siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır (69, c.1.h.1 s.37). Bu tayfanın adı yalnız Şamaxı rayonundakı Qarlı dağ adında qalmışdır (92, s.75.) Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən çigil tayfası da orta əsrlərdə məhz karluk tayfasının bir qolu kimi məlum idi. Çigil etnonimi Dəvəçi rayonundakı Çiqil hidroniminin tərkibində qalmışdır. Sumqayıt çayının sol qolunun Çigil adlandırılması faktı da burada vaxtilə çigillərin mövcudluğu gerçəkliyinə işarədir. Bu fakt göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrində adları çəkilən çik və çigil tayfaları H.N.Orkunun yazdığı kimi, mənşəcə eyni olsa da (o, çigil etnoniminin çik və el sözlərindən ibarət olduğunu yazmışdır), Cənubi Qafqaz toponimiyasında müstəqil tayfalar kimi iz qoymuşdur.

Qeyd edək ki, hazırda Türkiyə ərazisində çiqil komponentli dörd kənd vardır (19, s.49). Bu tayfanın adı XIX əsrdə Gürcüstanın Axalsix qəzasında Çiqilimbaşı dağ adında da qalmışdır (160, s.284). Beləliklə, H.N.Orkunun çik və çigil tayfaları barəsindəki eyniliyi fikri şübhəlidir. Çünki Türkiyə ərazisində çik etnonimini əks etdirən toponim olmasa da, Cənubi Qafqazda Çiqil ilə yanaşı Çik də vardır.

XIV əsr monqol tarixçisi Rəşidəddin yazırdı ki, monqol işğallarında, o cümlədən Cənubi Qafqaza yürüşlərində uyğur və

karluk tayfaları da iştirak etmişlər (175, s.83-85). Q.Ə.Qeybullayevə görə, Salyan rayonundakı Oğrukənd adı (Sovet hakimiyyəti illərində bu kənd adının oğru sözü ilə bağlılığı güman olunaraq Təzəkənd adlandırılmışdır) məhz «Uyğurkənd» adının təhrif olunmuş formasıdır (92, s.75).

Tatar. Rəşidəddin monqollarda bir tayfanın tatar adlandığını qeyd etmişdir (775, s.71-77). XIX əsrdə Cənubi Qafqazda tatar etnonimi ilə bağlı 14 toponim vardı (160, s.237-239). Azərbaycanda Tatar məhlə (Neftçala rayonu), Tatar (Qubadlı və Cəbrayıl rayonları), Tatarlı (Şamaxor rayonu), XYIII əsrdə İrəvan əyalətində Tatarlı, həmin əyalətin Abaran nahiyəsində Tatar Osman kənd adlarında tatar etnonimi əksini tapmışdır.

Tanqut. Rəşidəddin monqol işğallarında tanqut tayfası haqqında məlumat vermişdir. V.V.Bartolda görə, monqollar Mərkəzi Asiyada Tanqut dövlətinə son qoyduqdan sonra, tanqutların bir qismi qərbə doğru hərəkət etmişdir (69, c. 5, s.53). Bu tayfanın adı Azərbaycanın Qax rayonundakı Tanqıt kənd adında öz əksini tapmışdır.

Sir. Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş sir bodun, yəni sir tayfası da diqqəti cəlb edir. Ehtimal ki, qədim türk mənşəli tayfalar hesab olunan (90, s.118-349) sirak (şirak) və şirvan tayfa adlarının kökünü məhz sir komponenti təşkil edir ki, bunun da türk yazılı abidələrində sir tayfa adı ilə mənşə birliyi vardır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilmiş tayfaların bəziləri orta əsrlərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq Cənubi Qafqaza gəlib məskunlaşmış və onun toponimiyasında müəyyən izlər qoymuşdur.

Orxon-Yenisey abidələrindəki qədim türk sözlərinin Cənubi Qafqaz toponimiyasında əksi

Orxon-Yenisey abidələrindəki qədim türk sözlərinin bir qismi Cənubi Qafqazın, 0 cümlədən Azərbaycanın toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ◆ Rəng bildirən sözlər: kızııl, altun, ala, kög (göy) və s.
- ◆ Müsbət və mənfi relyef formalarını bildirən sözlər: taş, yazı, tağ, art, çid və s.
- ◆ Təsərrüfat tikintisi və müvəqqəti düşərgə bildirən sözlər: aqıl, kərəgü, arquy, balık, çit, ejjk, tam, eb(ev), küz, ordu, otaq, qarqu, quy, yurt və s.

Rəng bildirən sözlər

Kızııl. Orxon-Yenisey abidələrində kızııl sözü 2 dəfə işlədilmişdir. Tonyukuk abidəsindəki «...qızııl qanıımı tökərək...» cümləsində kızııl sözü «qırmızı» mənasındadır (40, s.126). Lakin Irk bitik abidəsindəki «... qızııl (qırmızı) qaya qışlağım. O dağda durub zövq alıram...» (40, s.199) cümləsində qayanın məhz qırmızı rəngdə olması aydın görünür. Fikrimizcə, Kızııl qaya məhz xüsusi isimdir, lakin tədqiqatçılar indiyədək bunu nəzərdən qaçırmışlar. M.Kaşğari «Divan»ında da «Kaşqarda bir dərə adı» olaraq qeydə alınan Kızııl və Kaşqar dağlarında bir qışlaq olaraq verilən Kızııl öz toponimləri də var ki, tədqiqatçılar burada «qızııl»ın həm rəng, həm də «qərb» və ya «cənub» mənasında olduğunu istisna etməzlər (52, s.80,394). XIX əsrdə Cənubi Qafqazda da bir sıra dağ və qaya adlarında kızııl (qızııl) sözü qeyd olunmuşdur. İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında iki dağ Kızııl adlanırdı (160, s.131,134). Kızııl adlı dağ Quba və Naxçıvan qəzalarında da vardı (160, s.136). Dağ adlarında kızııl (qızıl) sözü «qırmızı rəngli (lava mənşəli) süxur»u bildirir. Bu söz XIX əsrdə İrəvan

quberniyasında Qızıl bulaq, Qızıl bulqun, Qızıl burun, Qızıl vəng, Qızılviranə, Qızılqala, Qızılqışlaq, Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında Qızılqaya, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Qızıldaş, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qiziicaq (160, s.136) dağ və qaya adlarında öz əksini tapmışdır. XIX əsrə aid məlumatlara görə Gürcüstanda Qızılqaya, Qızılqala, Qızıldağ, Qızıldaş, Qızıl-İn, Qızılkilsə və Qızılözən toponimləri vardı (160, s.134). Assur-Urartu qaynaqları isə hələ miladdan əvvəl VIII yüzillikdə qızıl tayfalarının yaşadığı Qızılbund bölgəsinin adını qeydə almışdır. Azərbaycanda qızılanlı boyu var ki, əski türklərdən gələn şadıllı soyu da bu boyla bağlıdır (1, s.71).

Qeyd edək ki, hal-hazırda Azərbaycan dilində «qırmızı» mənasında qızıl sözü işlədilmir. Deməli, yuxarıda adları çəkilən toponimlər yarandığı zaman azərbaycanlıların dilində «qırmızı» mənasında məhz qızıl sözü işlədilmişdir.

Qazaxıstan toponimiyasındakı bir sıra oronimlərdə kızıl sözündən bəhs edən E.Koyçubayev bu sözün həm də «xırda» mənasında olduğunu yazmışdır (122, s.9). Müəllif Kızıl- Təsdağ və Kızıl-Kaynar bulaq adlarında nədənsə kızıl sözünü «xırda» mənasında izah edir ki, bunun səhv olduğunu ehtimal edirik.

Ala. Orxon-Yenisey abidələrində ala sözü cəmi 1 dəfə işlədilmişdir: «Ala atlı yol (bəxt) tanrısıyam» (40, s.195) cümləsində ala sözü at üçün işlədilmiş və atın ala, yəni alaca olduğu qeyd olunmuşdur. H.N.Orkun da bu sözün «alaca» mənasında olduğunu yazmışdır (57, s.758).

Məlum olduğu kimi, ala sözünə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda çox rast gəlinir və tədqiqatçılar onu məhz «alaca, alabula, qarışıq rəngli» mənalarında izah edirlər. Toponimiyada da ala sözü əsas etibarilə dağ və təpə adlarında öz əksini tapmışdır. İlk dəfə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda qeyd olunan Alataq (Ala dağ) oronimində ala sözü məhz dağın alaca, ehtimal ki, bitki örtüyü ilə çılpaq yerlərinə görə adlanmışdır.

Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Cənubi Qafqazın

toponimiyasında «qarışıq rəngli» mənasında olan ala sözü həm də bir sıra toponimlərdə, xüsusilə etnotoponimlərdə əvvəldə gələn izafətli «el-i» komponentinin sonralar danışqda təhrif olunaraq ala formasını kəsb etmişdir. Alavar, Alaçık, Əliqırıq, Əlikəmərli və b. kənd adları məhz «El-i abar», «El-i Çik», «Eli Kirik» və «Eli kəmərli» adlarının təhrif olunmuş formalarıdır.

Bəzi toponimlərdə isə ala, sözün tərkib hissələrindən biridir. Azərbaycanda Talış bölgəsinin Buravar dağ silsiləsindəki Alaşar dağı (dağ adı qədim türk dillərində alasar «alçaq əsr» sözündən ibarətdir) (4, s.32). Gürcüstan ərazisində Alaqur kənd adı (160, s.10) «El-i oqur» adının təhrif olunmuş forması olduğu halda, Alazan çayının adı qədim türk dillərində a/a «düzən» və özən «çay» sözlərindən ibarətdir. (7, s.189).

Altun. Orxon-Yenisey abidələrində altun sözü də işlədilmişdir (57, s.760). Mənbələrdə altunlu və altunluq sözləri də vardır. Doğrudur, kitabələrdə altun sözü «qızıl» mənasında (yəni qızıl əşya) işlədilib. Lakin 2 yerdə Altun yış dağ adı da çəkilməmişdir ki, V.Tomsen «Altun yış» dağ adını «Altun dağlar, Böyük Altay» şəklində izah edir.

Qədim türk dillərində altun «qızıl metalın adı»dır. Lakin toponimlərdə altun sözü «qırmızı» mənasında işlədilmişdir. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Altuntaq toponimi qeyd olunmuşdur (160, s.13). Bu adı izah etmiş tədqiqatçılar onu oltin tayfasının adı ilə əlaqələndirmişlər (56, s.120-121). Lakin oronimin qədim türkcə taq «dağ» komponenti onun məhz «qırmızı» mənasında altun sözündən ibarət olduğunu göstərir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda qeyd olunmuş Altuntaxt (20) və XIX əsrdə Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında (Laçın rayonunda) Altuntaxt dağı və Şuşa qəzasındakı Altuntaxt aşırımını (160, s.13) adlarında da bircə, altun sözü həmin dağların süxurlarının qırmızı rəngə çalması ilə əlaqədardır.

Kög. Qədim türk abidələrində kög (göy, mavi) sözü 4 dəfə işlədilmişdir (57, s.813) Lakin Orxon-Yenisey abidələrində

qeyd olunmuş Kögmən toponimində bu söz «göylük, yaşıllıq» mənasındadır. XIX əsrdə Cənubi-Qafqazda birinci komponenti göy sözündən ibarət çoxlu müsbət və mənfi relyef formalarının adları qeyd olunmuşdur. İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Göy-Su, Yelizave- topol quberniyasının Qazax qəzasında Göytala və Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Göydağ toponimləri vardı (160, s.13). «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Kökcədağ oronimi də, şübhəsiz, bu qəbildəndir. Qazaxıstan ərazisində yerləşən Balxaş gölünün Kokçetenqiz (Gökcə dəniz), Sır-Dərya vadisindəki gölün Kokşe teniz adında da göy//gök// köq tərkibi var (122, s.142).

Bizcə, Kögmən dağ adı qaynaqlarda yalnız 2 yerdə qeyd edilən və əski hunların soyundan gəlib onların bir qolu olan Göytürklərin adındakı «mavi rəng, göy üzü, göyə aid olan, şərq, kök, qaynaq, mənşə» mənalarını bildirən *kög//kök//göy* sözləri ilə qarşılıqlı bağlılıqda götürülməlidir. Türk dillərində *qö:k//gö:k//güöx//qök//qoq//qöv//qöğ//kök* və digər variantlarla işlənən, eləcə də monqol dilində *köke* variantı olub, udin dilində *göy//qoq* dialekt fərqi ilə işlənən bu sözün morfonoloji baxımdan ilkin arxetipi pratürkdə 'qoq' şəklində bərpa olunur. Bu da tədqiqatçılara görə, Göyər mahalının Strabondakı Qoqar(ena), digər qədim qaynaqlardakı Quqar//Qoqar adı əski *alban* tayfaları sırasında adı *hunlarla* yanaşı çəkilən *quqarların* adındakı *göy* sözünün qədim formasında öz əksini tapır (7, s.204). Qızıl Ordanın adı da bir çox qaynaqlarda Kök Orda kimi verilməkdədir.

V.Tomsen də Göytürklərin adındakı *göy* sözünü «göyün müqəddəs rəngi» ilə bağlayaraq, onu həm «göy, mavi», həm də «səmavi» şəklində izah edir. Bununla da türkləri «yer üzünün səmavi, uca hakimləri» kimi göstərmək məqsədinin güdüldüyünü, eyni şəkildə Çingiz xanın da monqol soydaşlarını Köke Monqol «Göy (Səmavi) Moğollar» adlandırdığını yazır (59, s.169).

Maraqlıdır ki, miladdan əvvəlki minilliklərdə yaşamış

kassilərin dilində də *türk* kökü aydın seçilən *turuh-me* (*turux-me*) sözü vardır. «Kassi-akkad ikidilli lüğət»ində tərcüməsi akkadca göstərilən həmin söz- «səma, göy üzü» mənasını da ifadə edir. Bu isə .miladdan sonra Şərqdə böyük imperiya quran türklərin nə üçün Göy Türk adlan- masına aydınlıq gətirə bilər (1, s.147).

Qədim türk dini-mifoloji düşüncəsinə görə «səma» mənasına uyğun gələn bu söz türk etnonimikasında *göklen*, *gökce*, *gök* və b. boy, tirə adlarında geniş yayıldığı kimi, türk adlarının coğrafi terminoloji sistemində də yön bildirmiş, çoxlu sayda toponimlərin tərkibində işlənmişdir. Bu toponimlərdəki *göy* sözü Orxon-Yenisey abidələrində 8 dəfə qeyd edilmiş (57, s.910). Kögmən dağ adındakı *gög* sözü ilə mənaca eynidir. Bu söz dilin sonrakı inkişaf mərhələsində semantik baxımdan genişlənərək «rəng adı, paltar, səma, kürəkən, ölçmək-biçmək» mənalarında da işlənmişdir (22, s.294).

Kara. Orxon-Yenisey abidələrində kara sözünə geniş şəkildə təsadüf olunur. Hal-hazırda bu söz dilimizdə ərəb mənşəli camaat (icma üzvləri) sözü ilə «qara camaat» formasında işlədilir. Bəzi tədqiqatçılara görə kara sözü ilk dəfə olaraq maqların fars Əhəməni hakimiyyətinə qarşı üsyanı ilə əlaqədar olaraq e.ə. 520-ci ilə aid Bisütun qaya yazısının («kəndli, icma üzvü və sıravı döyüşçü») qədim farsca variantında «Kara Mada» (Maday karası) kimi qeyd edilmişdir (97, s.199-200). Doğrudur, tarixşünaslıqda bu söz İran mənşəli hesab edilir (97, s.215), lakin qədim və müasir İran dillərinin heç birində tayfanın (qəbilənin) sıravı üzvləri, yəni «qara camaat» mənasında kara sözü müəyyən edilməmişdir. Halbuki, orta əsrlərdə və qismən indi də məhz «qara camaat» mənasında kara sözü bir sıra türk xalqlarının dillərində işlənməkdədir. Qədim türk dillərinə aid lüğətdə qara sözünün rusca izahatında «massa, tolpa» (kütlə, yığım) şəkli də verilmişdir (101, s.423-424). Cənubi Qafqazda bununla əlaqədar olaraq tərkibində qara sözü olan etnotoponimlərin bəziləri diqqəti cəlb edir. İndiyədək

Azərbaycan toponimiyasına dair tədqiqatlarda tayfa və nəsil adları ilə bağlı yaşayış məntəqə adlarındakı «qara» sözü müxtəlif cür izah edilmişdir.

Bəziləri onu rəng bildirən qara sözü, digərləri isə orta əsrlərdə ərəb dilində işlədilmiş qeryə «kənd, nahiyə» sözü hesab edirlər. Bu onunla izah olunur ki, orta əsrlərdə Qafqazda türk mənşəli toponimlərdə kənd sözü hələ geniş yer tutmurdu, ona görə də yaşayış məntəqə adları yarandıqda məntəqə tipini bildirən söz əvəzinə qeryə sözü işlədilirdi. Sonra danışıda bu söz qara formasını kəsb etmişdir. Biz bu fikrin əleyhinə çıxmırıq. Həqiqətdə də bəzi toponimlərdə qara sözündə məhz qeryə sözü də əksini tapmışdır. Lakin hesab edirik ki, maldar tayfanın, qəbilənin hissələri (qolları, tirələri) məskunlaşarkən əmələ gələn yaşayış məntəqə adında qara sözü məhz «sıravı adamlar» mənasında verilmişdir. Bu mülahizəmiz aşağıdakı qanunauyğunluğa əsaslanır: ayrı-ayrı sahibkarlara (bəylərə) məxsus rəiyyət otu- raqlaşdıqda, yəni daimi yaşayış məntəqə əmələ gətirdikdə, bir qayda olaraq bu yaşayış məntəqəsinin adında həmin sahibkarın (bəyin) adı öz əksini tapırdı. Bəyin adı məntəqədəki ailələrin ona məxsusluğunu göstərən fakt idi. Lakin məlumdur ki, orta əsrlərdə, hətta XIX əsrdə kəndlilərin heç də hamısı (o cümlədən maldar ellər) sahibkarlara (bəylərə) mənsub deyildi. Onların müəyyən qismi xəzinə (dövlət) kəndliləri idi. Məhz bu qrupa mənsub kəndlilər oturaq həyat tərzinə keçdikdə yaşayış məntəqəsinin adı iki hissədən ibarət olurdu: qara (sıravı adamlar) sözündən və tayfanın, qəbilənin (yəni icmanın) etnik adından. Türk dillərində bu sözün «qul, kölə» (məsələn, qarabaş, qaravaş sözündə olduğu kimi) mənası da vardır (169, c.2, s.142). Buna nümunə olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən «qara başum» ifadəsini göstərmək olar. Y.Məimmədov yazır ki, kara (qara) sözü abidələrdə həm rəng bildirən söz kimi, həm də «kütlə, yoxsul camaat, sürü, mal-qara» mənalarını ifadə edən isim kimi işlənmişdir (33, s.29). Deməli, müəllifin fikrincə, bu söz həm sifət, həm də isimdir.

Bircə bu fikir dəqiq deyil, çünki eyni söz iki kateqoriyaya aid ola bilməz.

İ.V.Kormuşın qədim türk abidələrində çara sözünün bir mənasının da mənşəcə «çoxsaylı, çoxlu» olduğunu, bu mənanın hələ Orxon-Yenisey yazılarından əvvəl unudulduğunu və «kütlə, xalq» mənasını kəsb etdiyini yazmışdır. Nəticədə, onun fikrincə, «sadə adamlar, aşağı zümrə», başqa sözlə «bodun» mənası formalaşmışdır (129, s.16-17). Həqiqətdə də, abidələrdə budun (bodun) sözü «tayfanın sırası adamları» kimi anlaşılır. L.Qumilyev bununla əlaqədar olaraq yazır ki, qədim türklərdə budun etnos yox, qədim yunanlardakı demos «kütlə, xalq» mənasına uyğun idi (30, s.79).

Müsbət və mənfi relyef formalarının bildirən sözlər

Orxon-Yenisey abidələrində relyef formalarını bildirən art, tağ, taş və yazı sözləri vardır. Bu sözlərdən yalnız tağ və taş sözləri dilimizdə dağ və daş formasında işlənir. Lakin Cənubi Qafqazın toponimiyasında art və yazı sözləri ilə yanaşı məhz tağ və taş sözləri də əks olunmuşdur.

Art. Art sözü Orxon-Yenisey abidələrində «dağ aşırımı» mənasında yalnız bircə dəfə işlənmişdir (40, s.348). Bu söz «Qədim türk lüğəti»ndə «dağ yüksəkliyi, keçid» kimi mənalandırılmışdır (101, s.55). M.Kaşğari «Divan»da Kaşqar yaxınlığında olan bir yaylaya yüksəkliyinə görə Tariğ art tiz adı verildiyini yazır (52, s.123). Qırğız yer adları içərisində Kız-Art toponimi var ki, buradakı kız terminini bəzən oğuz etnonimi ilə də eyniləşdirirlər. Türk dillərində kız (Azərbaycan dilində «gəz») «dağın belində (ya da zirvəsində) batıq yer» mənasındadır. Məsələn, Ermənistanda mənbələrdə V əsrdən qeyd olunan Alagöz dağ adı qədim türk dillərində al, *ala* «geniş, böyük» və *gəz* «batıq yer» sözlərindən ibarətdir. Həqiqətdə də, bu dağın zirvəsində vulkan mənşəli iki batıq vardır (6, s.117-118). Q.Ə.Qeybullayevə görə, *art* sözü Dağlıq Qarabağın qədim

adı olmuş Artsak toponimində də öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə, *Artsak* «sak keçidi, aşırımı» mənasındadır (27, s.169). Müəllif qədim türk mənşəli *art* sözünün Azərbaycanda Salvartı (Şahbuz rayonu), Xamart (Quba rayonu) və Salvartı (Şəki rayonu) dağ adlarında da öz əksini tapdığını yazmışdır (90, s.467).

Yazı. *Yazı* sözü isə «düzən» mənasında Azərbaycanda Ağyazı (Xaçmaz rayonu), Ağcayazı (Laçın rayonu) və Alyazı (Dəvəçi rayonu) toponimlərində əks olunmuşdur. Qazax rayonunun ərazisindəki Qarayazı çöl adında da şübhəsiz, *yazı* sözü vardır. Fikrimizcə, bu sözün M.Kaşğariyə görə oğuz boylarından onuncusu olub, Yazqur, Rəşidəddində Ayxanın, Salar Babada Yulduz xanın ilk oğlanları kimi göstərilən Yazır adı ilə əlaqələndirilməsi doğru deyil (154, s.27).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Orxon-Yenisey abidələrində *tağ* və *taş* kimi yazılmış sözlər Azərbaycan dilində «dağ» və «daş» kimi tələffüz olunur. Qədim türk abidələrində *tağ* sözü «dağ» mənasında 14 dəfə qeyd olunmuşdur (57, s.855-856). Onların yalnız birində (Kömür tağ toponimi) *tağ* sözü xüsusi isim tərkibində işlənmişdir. Lakin maraqlıdır ki, məhz qədim *taq* forması Naxçıvan MR ərazisindəki Saltaq dağ (Şahbuz rayonu) adında qalmışdır.

Taş. Qədim türk mənşəli *taş* («daş, qaya» mənasında) sözü abidələrdə 33 dəfə işlədilmişdir (57, s.858). Bu söz XIX əsrdə Cənubi Qafqazda Taş Abdallar, Taş ağıl, Taşqala, Taşbulaq, Taşlı göl, Taş-Baş, Taşbet, Taşkala və Taştəpə dağ və təpə adlarında (160, s.46) qalmışdır. Toponimlərdən də görüldüyü kimi, hal-hazırda dilimizdə işlə dilən *daş* sözü Cənubi Qafqazda yaşamış qədim türkdilli tayfaların dillərində məhz *taş* kimi işlədilirdi və toponim yaradıcılığında da istifadə olunurdu. İstər qədim türk abidələrində, istərsə də adı çəkilən toponimlərdə *taş* sözü həm «adi daş (qənbər) parçası», həm də «qaya» mənalarında verilmişdir.

Bük. Orxon-Yenisey abidələrində iki yerdə *bük* sözü

işlədilir. H.N.Orkun bu sözü «ağaclıq, meşəlik (ormanlıq)» kimi izah etmişdir (57, s.879). M.Kaşğarının lüğətində də *bük sözü* bu mənədadır (52, c.1; s.33). Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov da bu sözü «ağaclıq, meşəlik» kimi şərh edirlər (40, s.353).

V.V.Radlov türk dillərində *bük* sözünün «künc, bucaq, çayın döngəsi, çəmən» və b. mənalarını vermişdir (168, c.2, I h., s.1394). Bərdə rayonunda Bük kəndinin adı, şübhəsiz, bu sözdən yaranmışdır. XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında (İndiki Ermənistanın Qafan rayonunda) Bıx adlı kənd vardı (160, s.46). Bu da ehtimal ki, Bük kənd adının sonra danışqda təhrifə uğramış formasıdır.

Ügüz. Orxon-Yenisey abidələrində 15 dəfə qeyd olunmuş ügüz «çay» sözü Cənubi Qafqazda yalnız Azərbaycan ərazisində Aqsum (Cəlilabad rayonu) kənd və kiçik çay adlarında əksini tapmışdır. Aqsum çay adı «Uquzam» adından danışqda təhrif hesab edilməlidir. Bu ad isə Nehrəm (Nehrəm ərəbcə nəhr «çay, kanal» və əm «camaat» sözlərindən ibarət olub «camaata məxsus su» mənasındadır) kənd adında olduğu kimi «camaata, elə məxsus ügüz, çay» mənasındadır ki, bu da çayın keçmişdə elliklə suarmada istifadə olunmasını göstərir.

Təsərrüfat tikintisi, yaşayış yeri və düşərgə bildirən sözlər

Qədim türk abidələrində yaşayış məntəqə tiplərini bildirən xeyli miqdarda sözlər vardır. Qeyd edək ki, onların əksəriyyəti (arkuy, balıq, kərəkü, tam, çit, ordu və b.) hal-hazırda Azərbaycan dilində işlənmir. Lakin Cənubi Qafqazın türk toponimlərində bu sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Arkuy. Bu söz Tonyukukun şərafinə abidədə qeyd olunmuşdur. H.N.Orkun bu sözü (sual işarəsi ilə) «istehkam» kimi tərcümə etmişdir (57, s.764). Lakin Ə.Şükürlü Arkiy şəklində xüsusi ad (toponim) kimi vermişdir (44, s.253). Hesab edirik ki, hər iki tədqiqatda yanlışlığa yol verilmişdir və kitabədəki bu söz türk dillərində arqu «dərələrlə (yarğanlarla)

şaxələnmiş» (101, s.54) sözündən ibarətdir. Bu fikrimizi təsdiqləyən fakt «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda qeyd edilən Arqubeli toponimidir. Toponim arqu və Azərbaycan dilində bel (dağ beli) sözlərindən ibarətdir. D.İsmayılova eposda Arqubəli toponimini XIX əsrdə İrəvan quberniyasındakı Arıqvəli kənd adı ilə müqayisə etmişdir. (24, s.45-46). Abidələrdəki arkuy (arquy) sözü ilə əlaqədar bir fakt da maraqlıdır. Qubadlı-Zəngilan bölgəsindən axıb Araza tökülən Həkəri çayının yuxarı axarında dərin yarğanlarla axın hissəsi indi də Arqu çay adlanır. VII əsr Alban tarixçisi M.Kalankatlı ilk dəfə Sisakan (sonrakı Zəngəzur, yəni Qubadlı-Zəngilan bölgəsi) əyalətində bir çayın Arqu (ermənicə yazılışda Arkuqet (erməni dilində qet «çay» deməkdir, çünki bu mənbə bizə ermənicə tərcümədə gəlib çatmışdır) adlandığını yazmışdır. Müqayisə üçün deyək ki, Cənubi Altayda da bir çay hal-hazırda Arquçay (Katun çayının qolu) adlanır (165, s.21). Eləcə də Türkmənistanda qeydə alınan Arquvanlı hidronimi və Kabarda – Balkardakı Arqudan kənd, həmçinin çay adları da əski Arqu toponiminin izini yaşadır. Bir sıra tədqiqatçılar hətta İrkut çayının adlarında arku (arqu) potamoniminin transformasiyaya uğramış şəklini qeyd edirlər (146, s.38).

VIII yüzilliyə dair manixey məzmunlu əlyazmalarda Arqu “yer adı” mənasında Talas şəhərinin coğrafi adlarından biri kimi göstərilir.

Türkoloq C.Cəfərov M.Kaşğari «Divan»ındakı Arqu sözünün hər iki mənasına istinad edərək Böyük Ağrı və Kiçik Ağrı dağ adlarını bu sözlə bağlayır. Müəllifə görə, «Ağrı» adı «Arğü»nun metatezaya uğramış şəklidir. M.Kaşğarinin arğuların iki dildə danışdıqları faktına əsaslanaraq, onların türk mənşəli sayıla bilməyəcəyi fikrinə qarşı çıxan C.Cəfərov haqlı olaraq belə hesab edir ki, arqular türkləşmiş İran, güman ki, soğdakların qalıqlarındandır (8, s.29).

«Divanü lüğət-it-türk»də Azərbaycan dilinin leksik qatını tədqiq edən A.Rəhimova görə, Göyçə gölünün cənubundakı

Zağalı kəndi ətrafından tapılmış Urartu yazısında ölkə və yer adı kimi qeyd olunan Arquini ilə arğu arasında bir yaxınlıq var. M.Kalankatlının xəzərlərin Sünik ölkəsinə hücumu zamanı adını çəkdiyi Arkuqet (Arqu+kənd) toponimi də məhz arku-arqu kökündən törəmişdir. Orxon-Yenisey abidələrindəki etnonim və toponimlərin Cənubi Qafqaz arealında paralelləri baxımından müəllifin Ordubaddakı Ağrı kəndinin adında türkləşmiş arquqların Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirakının sübutu faktını görməsi də diqqəti cəlb edir (41, s.23-24).

Erik. Orxon-Yenisey abidələrində «dayanacaq, düşərgə» mənasında erik (erig) sözü qeyd edilmişdir. «Qədim türk lüğəti»ndə də erik «gəliş yeri, dayanacaq» mənasındadır (101, s.467). Bu söz XIX əsrdə Gürcüstanda Kutaisi quberniyasının Oltin qəzasında azərbaycanlıların yaşadığı Arek kənd adında öz (160, s.9) əksini tapmışdır. Q.Ə.Qeybullayevə görə, erik sözü Gədəbəy rayonunun Arıqdam kənd adında da qalmışdır (90, s.467).

Kərəkü. Orxon-Yenisey abidələrində cəmi 1 dəfə işlədilmiş «hasar, alaçıq» mənasında kərəkü sözü xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bu söz Tonyukuk abidəsinin 34-cü bəndində kərəkü şəklində qeyd olunmuşdur (40, s.363). H.N.Orkun bu sözü «atəş qülləsi» kimi tərcümə etmişdir (57, s.112). Lakin abidənin Azərbaycan dilinə tərcüməsində həmin söz kara- qu (qaraul) kimi verilmiş və «qaraul» mənasında olduğu göstərilmişdir (44, s.252). Görünür, H.N.Orkun karqu (qaraul) sözünü «atəş qülləsi» kimi mənalandırarkən M.Kaş-ğarının «dağ başında və ya yüksək bir yerdə düşmənin gəldiyini əhaliyə xəbər vermək üçün od yandırılan bina karqu adlanır» (52, c.1, s.356; c.3, s.183) məlumatına əsaslanmışdır. Lakin bu halda da karqu yaxud karaqu «qaraul» «keşikçi» mənasını verir. Azərbaycan dilində bu söz qaraul (qarovul) formasındadır.

M.Kaşğarının lüğətində bu söz «çadır» mənasında verilmişdir (52, c.1, s.447; 57, s.811). Cənubi Qafqazın türk

toponimiyasında bu söz təhrif olunmuş formada (həm qarqa, həm də kərək və gərki kimi) əksini tapmışdır. Onu da əlavə edək ki, XIX əsrdə Cənubi Qafqazda xeyli «Qaraultəpə» təpə adları vardır. İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasındakı Qarakuy toponiminin də (160, s.117) məhz qədim türk abidələrindəki karaqu sözündən yarandığını ehtimal edirik. Beləliklə, Cənubi Qafqazda karqa və qarqa kimi səslənən sözlərdən yaranmış toponimləri həm kərəkü (käräkü) «hasar, alaçıq», həm də karaqu (karqu) «qarovul» sözü ilə izah etmək olar.

Bu söz XIX əsrdə kərək və kərki formalarında İrəvan quberniyasında Kərki, Azərbaycanın Quba qəzasında Kərki-Əzən, Naxçıvan qəzasında Kərki və Qazax qəzasında Kərkibaşlı (160, s.129) yaşayış məntəqə adlarında qalmışdır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında bir kənd isə Qarakuy adlanırdı (160, s.117) ki, bu da, şübhəsiz, kərəkü sözünün fonetik formasıdır. Orta əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində Gərək, Gərəkbulaq, Gərəkçiçək kənd adlarının da olması məlumdur (6, s.316). Qarqa formasında isə bu söz XIX əsrdə İrəvan quberniyasında Qar-ğasar, bir neçə Qarqalı, Qarqılı, Qarğalıq, Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında Qarqalı (160, s.121-122), Zaqatala rayonunda Qarqalı dağ adlarında da vardır ki, bu da «Kərüqəli» adının təhrif olunmuş variantı hesab edilməlidir. Ermənistanda Qarqasar kənd adını izah etmiş müəlliflər bu toponimi türk dillərində karka «üst-üstə düşmüş buzlaq mənşəli daşlar (qaya parçaları)» və hasar «qalaça, hörük daş, tsixlopik tikinti» hissələrinə bölmüşlər (6, s.192-193). Biz isə hesab edirik ki, toponimin ikinci komponenti olan sar sözü, həqiqətən də ərəbcə həsir «qalaça» sözündəndir, birinci komponenti isə Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan kərəkü «alaçıq, çadır», başqa sözlə, «maldar elin düşərgəsi» sözünün təhrifidir.

Çit. Qədim türk yazılı abidələrində 2 yerdə çit (çid) sözü vardır. H.N.Orkun bu sözü «qamış və şairədən yapılan külübə» kimi mənalandırmışdır (57, s.790). Abidələrin Azərbaycanca

tərcüməsində isə bu söz «qala divarı, yazılı mehrab» kimi izah olunur (44, s.308). Lakin V.V.Radlovun lüğətində həmin söz «sərhəd», «hüdüd, yan, qıraq» kimi verilmişdir (168, c.3, h. 2, s.2140) «Qədim türk lüğəti»ndə çit sözü rusca «забор, стена» kimi tərcümə edilmişdir (101, s.151). Lüğətin tərtibçiləri bu sözü izah edərkən türk abidələrində «çit anta taqıtdım», yəni «orada mən divar çəkilməsinə əmr verdim» cümləsinə istinad etmişlər (101, s.151).

Azərbaycanın Zaqatala rayonunda Çidibaş dağ adındakı çid sözü məhz «qala divarı» mənasındadır. Həqiqətdə də dağın başında daş divar qalıqları vardır. XIX əsrdə Gürcüstanın Kutaisi quberniyasının Şorapan qəzasında Çidi (əslə ehtimal ki, Çitli/Çidli) kəndi olmuşdur, İrəvan quberniyasında isə bir kənd Şidlu adlanırdı (160, s.295). Ehtimal ki, hər iki yaşayış məntəqəsinin adı, ərazilərində qala divarları qalıqlarının olması ilə bağlıdır.

Balık. Qədim türk mənbələrində 8 dəfə rast gəlinən balık sözü «şəhər» mənasındadır (57, s.769). V.V.Radlov qeyd edir ki, balık «divarla əhatə olunmuş şəhər» deməkdir (168, c.4, h.2, s.1495,1498). Azərbaycan ərazisində bu söz Balık Yurd (İsmayılı rayonu), Balık-Yeri (Qəbələ rayonu) və Xaraba-Balık toponimlərində (89, s.7) öz əksini tapmışdır.

Tam. Orxon-Yenisey abidələrində cəmi 1 dəfə tam sözü işlənmişdir. Həm «Qədim türk lüğəti»ndə (101, s.529), həm də H.N.Orkunun əsərində (57, s.856) bu söz «divar» kimi izah edilmişdir. Tədqiqatçılar bu sözün Ağdam toponimində əks olduğunu qeyd edirlər.

Ordu. Qədim türk yazılı abidələrində 5 dəfə işlənən ordu sözünü H.N.Orkun «qərargah, xaqanın oturduğu şəhər, paytaxt» kimi vermişdir (57, s.824). Kitabələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsində isə bu söz «xan sarayı» mənasındadır (44, s.316). V.V.Radlov da türk dillərində ordu sözünü «xan alaçığı, xan qərargahı, xanın düşərgəsi» kimi izah etmişdir (168, c.1, h.2, s.1972-1973) Azərbaycan toponimiyasında Ordubad şəhərinin

adında bu sözün iştirak etdiyi fikri söylənilmişdir (90, s.474). Bizcə, bu söz danışıqda fonetik dəyişikliyə uğrayaraq XIX əsrdə Ermənistanda Ortaviran (ordu «Xan düşərgəsi» və viranə «xaraba» sözlərindən), Ortagədik (ordu sözündən və gədik «dağ başında batıq yer» sözlərindən) (160, s.195) və hal-hazırda Gürcüstanda Ordu-Kuçuk (1948-ci ildə əhalisi azərbaycanlılardan ibarət bu kənd gürcücə Parnaeti adlandırılmışdır) kənd adlarında da öz əksini tapmışdır.

Ev. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov qədim türk abidələrində ev sözünü eb şəkilində, «ev» mənasında izah edirlər (40, s.353). H.N.Orkun isə bu sözü «oturulan yer, yurd, vətən» kimi şərh etmişdir (57, s.790). Buradan aydın olur ki, dilimizdəki ev sözü ilkin mənasını daraltmış eb (ab) sözünün özüdür, yəni yurd (qədim mənasında «maldar elin yaylaq yerində düşərgə yeri») sözü yalnız oturaq həyata keçmə ilə əlaqədar «yaşayış evi, tikinti, bina» mənasını ifadə edə bilər. Eb (ab) sözü məhz bu mənada Cənubi Qafqazın bəzi etnotoponimlərində əksini tapmışdır. Ermənistanda Aydinev (Aydın düşərgəsi, yurdu), Gürcüstanda Kolevi (kol tayfasının adından və ev sözündən ibarət) toponimləri buna misal göstərilə bilər (6, s.114). Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan tatabi tayfa adı da bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Ehtimal ki, abidələrdə bu tayfa adı tat etnonimindən, eb (av) «düşərgə, yurd» sözündən və -i şəkilçisindən ibarətdir. Lakin ayrılıqda abidələrdə tat tayfa adı da çəkilir ki, bu etnonim «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda da vardır.

Qədim türk abidələrində işlənən - gün, küz və kür sözləri də maraq doğurur. Bu sözlərin hər üçü Cənubi Qafqazın toponimiyasında əksini tapmışdır.

Gün. Orxon-Yenisey abidələrində gün sözü 3 dəfə işlənmişdir. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov bu sözü «xalq, adi camaat» mənasında izah edirlər (40, s.365). H.N.Orkun da həmin sözü «kavim, halk» kimi tərcümə etmişdir (57, s.817). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialektlərində də «tayfa,

nəsil» mənasında elim-günüm sözü geniş şəkildə işlənir. Bu söz Gürcüstanda Mesxeti (Axısqa) türklərinin əvvəllər yaşadığı Adıgün yaşayış məntəqəsinin adında da öz əksini tapmışdır. Hazırda bu toponim Gürcüstanda gürcü dilinə uyğunlaşdırılmış formada «Adiqen» kimi yazılmaqdadır.

Adıgün toponiminin mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Bizcə, bu toponim erkən orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada yaşamış qırpaqların eti tayfasının adından (rus salnamələrində bu tayfanın adı «Etebiçi» kimidir ki, bu da «eti» tayfa adından, oba sözündən və rusca içi patronimik şəkilçisindən ibarət adın rusca təhrif formasıdır (6, s.271) və gün «tayfa, el» sözündən ibarət olub, «Eti eli tayfası» mənasındadır.

Küz. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən күз sözü «payız» mənasındadır (40, s.364). H.N.Orkun həmin sözü «küz mevsimi» kimi izah etmişdir (57, s.817). «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda bu söz «küz alması» (yəni payız alması) ifadəsində işlənmişdir. Keçmişdə maldar ellərin payız otlağı Küzlek (küz «payız» sözündən və -lək şəkilçisindən ibarət) adlanırdı. Azərbaycan dilinin dialektlərində l~d əvəzlənməsi ilə Abşeron yarımadasında bu söz Küzdek kənd adında əks olunmuşdur. Füzuli rayonunda da Küzdek kəndi vardır.

Kür. Qədim türk yazılı abidələrində kür sözü 2 dəfə işlənmişdir. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov bu sözü «kür, qorxulu, sarsılmaz» mənasında izah edirlər (40, s.365). H.N.Orkun da həmin sözü «müdhiş, sarsılmaz» kimi mənalandırmışdır (57, s.817). Ə.Şükürlü isə kür sözünü «bacarıq» kimi şərh edir (44, s.314). Bizcə, H.N.Orkun, Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov kür sözünün mənasını daha dəqiq müəyyən etmişlər.

Q.Ə.Qeybullayev Cənubi Qafqazda Kür çayının adını məhz qədim türk dillərindəki kür sözü ilə izah etmişdir (27, s.189).

Nəticə

Araşdırma toponimik faktların əski çağlarda da bir bölgənin etnik tərkibinin mənzərəsinin üzə çıxarılmasına dair elmi ədəbiyyatda qərarlaşmış fikrin doğruluğunu təsdiq etmişdir.

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki:

◆ *Onomastik vahidlərin, o cümlədən toponimlərin tədqiqi türk xalqlarının tarixini, etnogenezi və etnoqrafiyasını öyrənmək üçün zəngin faktiki material mənbəyi kimi əhəmiyyətlidir.*

◆ *Ən qədim və qədim toponimlər çox mötəbər dil faktlarıdır. Onların dərin linqvistik təhlili əsasında ümumən Qafqazda, xüsusilə Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfaların yaşaması tarixini müəyyən mənada aydınlaşdırmaq olar.*

◆ *Bu cür toponimlərin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və formalaşması tarixini müəyyənləşdirmək və daha da dəqiqləşdirmək deməkdir.*

◆ *Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlər tarixi inkişaf prosesində formalaşmışdır.*

◆ *Abidələrdə qeyd olunmuş yer adlarının demək olar ki, hamısı qədim türk mənşəlidir.*

◆ *Toponimlərin semantik təhlili göstərir ki, onlar təsadüfən deyil, türk toponimiyasına xas olaraq qanunauyğun surətdə yaranmışlar.*

◆ *Toponimlər zəngin semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar etnonim, zoonim, yerin relyef forması ilə və s. bağlıdır.*

Qədim türklərdə yer adları sadəcə coğrafi məkan adını bildirməmiş, xüsusilə dağ, göl, çay adları eyni zamanda o yerlərin sahibi olan ruhların adları ilə bağlılıqda düşünülmüşdür.

◆ *Toponimlər qədim və müxtəlif türk dillərindəki relyef və su mənbələrinin səciyyəsinə bildirən sözlərdən yaranmışdır.*

◆ *Bu coğrafi adların tərkibində müasir türk dilləri üçün*

arxaik hesab edilən qədim türk sözləri mövcuddur.

◆ *Toponimlərin yaranmasında iştirak edən leksik vahidlərin bir qismi Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda bəzi toponimlərdə öz əksini tapmışdır.*

◆ *Orxon-Yenisey abidələrində bir sıra qədim türk tayfalarının adları çəkilmişdir. Abidələrdə qeyd olunmuş bu tayfa adlarının da bəziləri Cənubi Qafqazda və Azərbaycanın toponimiyasında öz əksini tapmışdır.*

◆ *Türk etnonimləri ilə toponimləri arasında hələ qədim türklər zamanından bu yana dərin bir bağlılıq var və türk etnonimlərinin toponimlərə çevrilməsi bir qayda olaraq sistem daxilində baş verir.*

◆ *Orxon-Yenisey abidələrinin lingvistik təhlili göstərir ki, toponimlər o zamankı türk dillərinin qrammatik qanunlarının tələblərinə uyğun surətdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlar kimi yaranmışdır*

◆ *Abidələrdəki toponimlərin yaranması qanunauyğunluğu eynilə Azərbaycan toponimiyasında da vardır.*

◆ *Toponimlərin əmələ kəlməsində bir çox topoformantlar rol oynayır,*

◆ *Toponimlərin lingvistik təhlili aradan çıxmış bəzi sözdüzəldici şəkilçilərin (-man, -qan və b.) olduğunu da göstərmişdir. Bu isə bir ümumi qanunauyğunluqdur.*

SÖZLÜK

- Açığ Altır - göl adı: MÇ₁.18;
Ağu - çay adı: BXş.34;
Ağulığ-vadi adı: MÇ.45;
Ağuş - yer adı: TI.X.I;
Ak Tərməl - çay adı: T.25;
Altu Şan - yer adı: KTş.31;
Altun yış (yış) - meşəli dağ adı: KTş.36; BXş.27; T.20, 31,32, 35, 37;
Anı - çay adı (Anı); Anı sub (Anı çayı): T.24, 27;
Antarğu - məntəqə adı: BXş.30;
Arkar baş - dağ adı: MÇ.25;
Arkuy - ölkə adı; T.53;
Balıklığ - çay adı: MÇ.34;
Baybalık - şəhər adı: MÇ.44;
Bayırku - yer adı: MÇ.34;
Benlügək tağ - dağ adı: T.44;
Besbalık (Beşbalık) - şəhər adı: BXş.28; KÇ.11; HT.I.4; II.3; VII.2;
Bes keçin (Beş keçin) - şəhər adı: BX.XII.
Bolçu - çay adı: KTş.37; BXş.28; T.35;
Bökli çöl - düzənlik adı; KTş.4, 8;
Bukarak (Buxara) - şəhər və ölkə adı: KTşm.12;
Buluk - yer adı: BXş.10;
Burğu - yer adı: MÇ.15;
Bükəgük - yer adı: MÇ.13;
Çuğay yış (kuz) - meşə adı: KTc. 6, KTş 16; BXş.30; T.7;
Çuş başı - çay adı: KTşm.6;
Ekük katun - çay adı: Yn.III.4;
Ertis (Ertiş) - irtış çayı: KTş.37; BXş. 27; T.35, 37; MÇ.25;
Ər-kamış - yer adı: MÇ. 25;

- Ərsəgün - yer adı: MÇ. 30;
Əzgənti Kadaz - yer adı: KTşm. 7; BXş.31;
Ibar Baş - yer adı: T.26;
Iduk baş - zirvə adı: BXş.25; MÇ.9; T.38;
Kadırgan - meşə adı: KTş.2, 21; BXş.39;
Kara Buluk - yer adı: MÇ.22, 35;
Kara Køl - göl adı: KTşm.2;
Kara kum (Qaraqum) - çöl adı: T.7; MÇ.8;
Kara Sərjir- məntəqə adı: Yn.XXIV. 2, 4, 5;
Kara Yotuğan - çay adı: MÇ.27;
Karluk köl - göl adı: MÇ.27;
Kazan - yer adı: Yn.XVI.2;
Kazluk köl - göl adı: MÇ, 26;
Keçin - yer adı: KÇ.10;
Kem - çay adı: - BXş.26; MÇ. 19, 25;
Keşdim - şəhər adı: Yn.XXIV.5;
Keyrə başı - məntəqə adı: MÇ.6, 7, 18;
Kənjü Tarman - məntəqə adı: Kt
Kərgü - çay adı: MÇ. 16;
Koçu (Koşu balık) - şəhər adı: St. 1b.11;
Kök Ön - çay adı: T.15;
Kögmən - dağ, aşırım, keçid, meşə adı: KTş.17, 20, 35; BXş.27;
T.23, 28; UB.1;
Kögür - yer adı: MÇ.8;
Kömür tağ - dağ adı: MÇ.8;
Kuşlağak - yer adı: KTşm.5;
Mağı Kurğan (Mağa, Amği, Amğa) - qala adı: KTşm.8; BX. şm.31;
Orkun balık - şəhər adı: MÇ.34;
Orkun ügüz - çay adı: MÇ.4;
Ötükən - yer adı: BXş.26;
Sakış - çay adı: MÇ.16;
Sələhnə (Selenqa) - çay adı: BXş.37; MÇ.2, 15, 16; 44;

- Sokak - yer adı: MÇ.35;
Soña yış - meşəli dağ adı: KTş.35; BXş.27;
Suğçu - şəhər adı: St. 1 a. 14;
Şantuj - yayla, meşə, çöl, düz adı: KTc.3; KTş.17;
Şıp başı - məntəqə adı: MÇ.15,16;
Tabar - yer adı: KTş.38;
Tamağ Iduk baş - yer adı: KTşm.1; BXş.29;
Tayğan köl - göl adı: MÇ.27;
Təmir (Temir) kapığ - keçid adı: KTc.4; KTş.2, 8, 17, 39; T. 44, 46;
KÇ.16;
Təz-çay adı: KÇ.18;
Toğla ügüz - çay adı: (Toğla çayı) BXş.30; T.15;
Toğu balık - şəhər adı: (Toğu şəhəri) KTşm.4; BXş.30;
Toğurğu - yer və ya çay adı: MÇ.36;
Tokuz Ərsin - yer adı: KTc.3;
Tukuş - çay adı: - MÇ.21;
Tün yazı - çöl adı. KTc.6;
Tünkər tağ - dağ adı: BXc.7, 8;
Türgi Yarğun - göl adı: KTş.34;
Urğu - məntəqə adı; BXş.30;
Usın Buntatu - yer adı: T.19;
Üç Birgü - məntəqə adı: MÇ.7, 18;
Yabaş - çay adı: MÇ.25;
Yarğun - göl adı: KTş.34;
Yar ügüz - çay adı: MÇ.8;
Yarış Ağluq - çöl adı: MÇ.45;
Yarış (Yaris) yazı - çöl adı: MÇ.31,45; T.33, 36;
Yaşıl ügüz - çay adı: Ktş. 17;
Yer Bayırku - ölkə adı: -Ktş.34;
Yılun kol - çay adı: MÇ.15;

Yinçü ügüz - çay adı: KTş.39; T.44; KÇ.16;

Yoğra yarış - məntəqə adı: MÇ.31;

Yula köl - göl adı: MÇ.30;

İXTİSARLAR

BXc. - Bilgə xaqan abidəsi, cənub tərəf

BXş. - Bilgə xaqan abidəsi, şərq tərəf

BXşm. - Bilgə xaqan abidəsi, şimal tərəf

HT - Hoytu-Təmir abidələri

IB - Irk Bitik (Fəlnamə)

KÇ - Küli çor (çur) abidəsi

KTc - Kül Tigin abidəsi, cənub tərəf

KTş - Kül Tigin abidəsi, şərq tərəf

KTşm - Kül Tigin abidəsi, şimal tərəf

MÇ - Moyun çor (çur) abidəsi

O - Ongin abidəsi

St. - Steynin tapdığı abidələr

T - Tonyukuk abidəsi

Tl - Talas abidələri

UB - Ulan-Bator abidəsi

Yn. - Yenisey abidələri

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. **Ağasıoğlu F.** Azər xalqı. Bakı, «Ağrıdağ», 2000. 436 s.
2. **Axundov A.A.** Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, «Gənclik», 1983, 135 s.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I c., Ankara, «Türk Dil Kurumu Yayınları», 1999, 374 s.
4. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, AE, 1999, 588 s.
5. **Budaqov B.Ə.** Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, «Elm», 1994, 272 s.
6. **Budaqov B.Ə. Qeybullayev Q.Ə.** Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, «Nafta Pres», 1998, 452 s.
7. **Cəlilov F.A.** Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, «Maarif», 1988, 285 s.
8. **Cəfərov C.İ.** Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı - Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər, Bakı, ADU, 1988, s.29.
9. **Cəfərov N.** Eposdan kitaba. Bakı, «Maarif», 1999, 220 s.
10. «Dədə Qorqud» ensiklopediyası. I-II c., Bakı, «Elm», 2000.
11. **Eyvazova R.** Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, «Elm», 1995, 244 s.
12. **Əhmədov T.M.** Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, ADU, 1985, 88 s.
13. **Əhmədov T.M.** Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
14. **Əsgərov Ə.** Azərbaycan sehrlı nağıllarında qəhrəman. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1992, 164 s.
15. **Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusi.** «Kitab əl idrak li-lisan əl-ətrak». Bakı, «Az. Döv.Nəş-t. Poliqrəfiya Birliyi», 1992, 115s.
16. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı, Bakı Universiteti, 1994, 280 s.
17. **Əzizov E.İ.** Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU, 1999, 354 s.
18. **Əzizov E.İ.** Söz xəzinəsi. Bakı, «Maarif», 1995, 128 s.
19. Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, «Yazıçı», 1992, 432 s.

20. **Hacıyev A.Ş.** Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı, APİ, 1990, 102 s.
21. **Həmzə Vəli.** Nüvədi kitabələri. Bakı, «Oğuz eli», 1998, 56 s.
22. **Həsənov H.** «Dədə Qorqud» eposunda işlənən omonimlər sözlüyü, Kitabi-Dədə Qorqud (Məqalələr toplusu), Bakı, «Elm», 1999, s.288-297.
23. **Xudiyev N.** Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, «Maarif», 1995,496 s.
24. **İsmayılova D.** «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda bəzi onomastik vahidlər haqqında, Tarix və onun problemləri, II, 1992, s. 45-46.
25. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, «Yazıçı»,1988, 265 s.
26. **Qasımov A.** «Kəngər» sözü və kəngərlilər, Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları, Bakı, 1986, s.89-91.
27. **Qeybullayev Q.Ə.** Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, «Azərnəşr», 1994, 248 s.
28. **Quliyev Ə.A.** Əski türk onomastik sözlüyü, Bakı, «Elm», 1999.124 s.
29. **Quliyev Ə.A.** Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I-II h., Bakı, «Elm», 2001.
30. **Qumilyov L.N.** Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993, 536 s.
31. **Qurbanov A.** Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, «Maarif» 1988, 596 s.
32. **Məhərrəmov A.M.** Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, «Maarif», 1976, 235 s.
33. **Məmmədov Y.Q.** Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I-II c., Bakı, APİ, 1979-1981.
34. **Məmmədova M.S.** Orxon-Yenisey abidələri qədim türk tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işinin avtoreferatı. 1999. 24 s.
35. **Məşədiyev Q.İ.** Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, «Elm», 1990, 148 s.
36. **Mirzəyev H.** Aşıq poeziyasında yaşayan'adlarımız və tariximiz. Bakı, ADPU, 1997, 352 s.
37. **Muxtarova Ə.** Avar xaqanlılığı, Azərbaycan tarixi məsələləri, II, 1997, s.88
38. **Muxtarova Ə.** Türk xalqlarının tarixi. Bakı, «Elm», 1999, 180 s.
39. **Rəcəbov Ə.** Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin tərzləri. Bakı,

- «Yazıçı», 1986, 220 s.
40. **Rəcəbov Ə.** Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, «Yazıçı», 1993, 400 s.
  41. **Rəhimov A.** Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1985, 172 s.
  42. **Rəhimov A.** «Midiya» və «Mağ» sözlərinin mənşəyinə dair, Azərbaycan filologiyası məsələləri (I buraxılış), Bakı, «Elm», 1983, s. 154-159.
  43. **Seyidov M.** Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərkən. Bakı, «Yazıçı», 1989, 496 s.
  44. **Şükürlü M.Ə.** Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, «Maarif», 1993, 336 s.
  45. **Vəliyev K.** Sözün sehri. Bakı, «Gənclik», 1986, 322 s.
  46. **Yunusova V.R.** Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2000, 29 s.
  47. **Zahidoğlu V.** «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər, Azərbaycan EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və incəsənət seriyası, 1998, № 1-2. s. 72-74
  48. **Zeynalov F.** Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, 347 s.

Digər türk dillərində

49. **Ataniyazov S.** Turkmenistanın düşündirişli qeoqrafik adları sozluqi. Aşxabad, «İlim», 1980, 450 s.
50. «Bilge» dergisi. Yaz/5, 1995, 200 s.
51. **Buharalı E.** Çigiller, Tarih araşdırmaları dergisi, 1990-1991, c.XV, sayı: 26, Ankara, 1991, s.59-62.
52. Divanü lüğət-it-türk tərcümesi. I-III c., Çeviren **Besim Atalay.** Ankara, «Türk Dil Kurumu Basımevi», I, 1939; II, 1941; III, 1942.
53. **Gomeç S.** Kök türk tarihi. Ankara, «Türksoy Yayınları», 1997, 237 s.
54. İslam Ansiklopedisi. 12/1.ç. İstanbul, «Türkiye Diyanet Vakfı» 1979., 675 s.
55. **Kafesoğlu İ.** Türk milli kültürü. İstanbul, «Ötüken», 1998, 300 s.
56. **Orkun H.N.** Oğuzlara dair. Ankara, «Türk Dil Kurumu Yayınları», 1935, 570 s.

57. **Orkun H.N.** Eski türk yazıtları. Ankara, «Türk Dil Kurumu Yayınları»; 529, 1994. 962 s.
58. **Sertkaya O.F.** Nihal atsız. Ankara, «Kültür Bakanlığı Yayınları», 1987, 350 s.
59. **Thomsen V.** Çözölmüş Orhon yazıtları. Ankara, «Türk Dil Kurumu Basımevi», 1993, 240 s.

Rus dilində

60. **Абуладзе И.А.** К открытию алфавита Кавказских албанцев, Известия ИЯИМК, Тбилиси, IV т. 1938, с.69-71
61. **Адрианов А.В.** Выборка из дневников курганных раскопок в Минусинском крае. Минусинск, 1921, 220 с.
62. **Айдаров Г.** Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-Ата, «Наука», 1971, 380 с.
63. **Алиев К.Г.** Античный Азербайджан. Этнические трансформации и проблемы тюркизации, *Tarix və onun problemləri*, 1999, № 2, с. 17-18.
64. **Арагачи З.Б.** Новые эпитафические надписи в Тувы, Уч.зап.Тув. НИИЯЛИ, вып.Х, 1963, с.247-256
65. **Арагачи З.Б.** Памятник с Элегеста, Уч.зап.Тув.НИИЯЛИ, вып.1Х, 1961, с.235-237
66. **Аранчин Ю.Л.** Сайгынская плита с древнетюркской рунической надписью, Эпиграфика Востока, том V, 1951,с.76-77.
67. Армянская география VII века по Р.Х. СПб, «Типография Императорской АН», 1877, 84 с.
68. **Артамонов М.И.** История хазар. Л., «Изд-во Гос.Эрмитажа», 1962, 523 с.
69. **Бартольд В.В.** Сочинения, том II-V, Москва, «Наука», 1964-1968
70. **Баскаков Н.А.** Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., Наука, 1985,207 с.
71. **Баскаков Н.А.** Родоплеменные названия кипчаков в топонимии Южной Молдовии, Топонимика Востока. М., 1964;с.50-83
72. **Батманов И.А.** Еще и о надписи на скале Хая-Ужу, Труды Кызыльского пединститута. III, «Кызыл», 1963, с.239-242.
73. **Батманов И.А. и Кунаа А.Ч.** Памятник из Ийме, Материалы по общей тюркологии и дунаговедению. Фрунзе, 1964, с.92-94.

74. **Батманов И.А.** Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, «Изд-во Академии Наук Киргизской ССР», 1959, 218с.
75. **Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф.** Современная и древняя енисеика. Фрунзе, «Изд-во Академии Наук Киргизской ССР», 1962, 249 с.
76. **Бернштам А.И.** Древнетюркское письмо на р. Лене, Эпиграфика Востока, IV, 1951, с.85.
77. **Бернштам А.И.** Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков. М.-Л., Изд-во, Акад.наук СССР, 1946,207 с.
78. **Бернштам А.И.** Древнетюркские элементы в этногенезе Средней Азии, Советская этнография, 1947, № 6-7, с. 154
79. **Боргояков М.** Ыыш в древнетюркских памятниках рунической письменности, Археология Северной и Центральной Азии, Новосибирск, «Наука», 1975, с.208
80. **Боровков А.К.** Енисейские надписи на сосудах, Тюркологические исследования, М.-Л., «Изд-во Акад.наук. СССР», 1963, 191-194
81. **Васильев Д.Д.** Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. М., «Наука», 1983, 160 с.
82. **Васильев Д.Д.** Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. М., «Наука», Ленингр.отд-ние, 1983, 127 с.
83. **Васильев Д.Д.** Памятники тюркской рунической письменности азиатского ареала, Советская тюркология, 1976, № 1, с.71-81.
84. **Владимирцев В.Я.** По поводу древнетюркского Ötukan uıǰ, Доклады АН СССР. Серия Востоковедческая, 1929, № 7, с. 133.
85. **Волостнова М.Б., Тюрин С.А.** Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Тувинской АССР, М., «Недра», 1971,451 с.
86. **Ворошил Г.Л.** Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана, Известия АН Азерб.ССР. Серия литературы, языка и искусства, 1969, №2, с.52-74.
87. **Ворошил Г.Л.** О древнеавганском алфавите и удинском языке, Известия АН Азерб.ССР. Серия общественных наук, 1962, № 1, с.79-91.
88. **Ворошил Г.Л.** О некоторых вопросах истории албанской

- письменности и литературы, Известия Ан Азерб.ССР. Серия литературы, языка и искусства, 1968, № 2, с.85-101.
89. **Гасанов А.Г., Гейбуллаев Г.А.** О некоторых древнетюркских словах в топонимии Азербайджана, Уч.зап.Мин-во Высш. и Сред. спец. образо. Азербайджанской ССР. Серия языка и литературы, 1977, № 1, с.7.
  90. **Гейбуллаев Г.А.** К этногенезу азербайджанцев. Баку, «Элм», 1991, 549 с.
  91. **Гейбуллаев Г.А.** О происхождении некоторых этнонимов Азербайджана (Деллер, Тулу, Тиркеш, Шадылы, Тубакент, Тулус, Чалган, Кузанли), Доклады АН Азерб.ССР, 1978, № 1, с.78-81.
  92. **Гейбуллаев Г.А.** Монгольские топонимы в Азербайджане, Известия АН Азерб.ССР. Серия истории, философии и права, 1981, № 3, с.75.
  93. **Гейбуллаев Г.А.** Топонимия Азербайджана. Баку, «Элм», 1986, 190 с.
  94. **Грум-Грижимайло Г.Е.** Западная Монголия и Урянхский край, том. II, СПб, Изд.Имп.Русск.Географ.Общ-ва, 1926, 896 с.
  95. **Гумилев Л.Н.** Открытие Хазарии. М., «Наука», 1966, 191 с.
  96. **Гумилев Л.Н.** Три исчезнувших народа, Страны и народы Востока, М., 1961, вып. II, с.109.
  97. **Дандамаев М.А.** Иран при первых ахеменидях. М., «Издательство Восточной литературы», 1963, 290 с.
  98. **Дестунис Г.С.** Сказания Приска панинского, Уч.Записки II отделения Академии наук, кн.УП, вып. I, СПб, 1861, с.87-88.
  99. **Джавадов Г.Д.** Народная земледельческая техника Азербайджана. Баку, «Элм», 1989, 304 с.
  100. Древнетюркские памятники в Коша-Цамдале, Сборник трудов Орхонской экспедиции. IV, СПб, 1897, с.45.
  101. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, 676 с.
  102. **Дулзон А.П.** Гидронимический ареал-ман в Южной Сибири, Топонимика Востока, М., 1962, с.22.
  103. **Евтюхова Л.А.** Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан. Тип. «изд-ва Сов.ХакДссия», 1948, 110 с.
  104. **Еремеев Д.Е.** Этногенез турок,-М., «Наука», 1971, 272 с.
  105. **Жанузаков Т.** Основные типы и состав тюркской ономастики V-

- VIII вв., Известия АН Казахской ССР. Серия общественная. Алма-Ата, «Изд-во Наука Казахской ССР», 1971, № 1, с.61-65.
106. Инструкция по передаче на картах географических названий Горно Алтайской автономной области. М., «Изд. 2-е», 1959, 20 с.
107. История Тувы. М., «Наука», 1964, 455 с.
108. **Казакевич В.А.** Современная монгольская топонимика. М-Л., Труды Монгольской Комиссии АН СССР, 1934. № 13, с. 24-29.
109. **Караев С.К.** Древнетюркские топонимы Средней Азии, Советская тюркология, 1985, № 6, с.24-40
110. **Картлис Ц.** (История Грузии). Список Царицы Анны. Тбилиси, «Изд-во Академии Наук Грузинской ССР», 1942, 315 с.
111. **Катанов Н.Ф.** Швед Филипп Иоганн Стараленберг и труды его по России и Сибири (начала XVII в.), Общество археологии, истории и этнографии. ТОМХІХ, Казань, 1903, с. 170-174.
112. **Киселев С.В.** Древняя история Южной Сибири. М-Л., «Изд-во АН СССР», 1949, 364 с.
113. **Киселев С.В.** Неизданные надписи енисейских кыргызов. Вестник древней истории, 1939, № 3, с.124-134.
114. **Клеменц Д.А.** Археологический дневник поездки в Среднюю Монголию в 1891 г., Сборник трудов Орхонской экспедиции, II, СПб, 11895, с.75-76.
115. **Клюкин И.А.** Новые данные о племени тардушей и ташсов, Вестник Дальне-Восточного отделения АН СССР, 1932, № 1-2, с.96-98.
116. **Кляшторный С.Г.** Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., «Наука», 1964, 215 с.
117. **Кляшторный С.Г.** Памятники древнетюркских надписей. М., «Наука», 1964, 240 с.
118. **Кляшторный С.Г.** Тесинская стела, Советская тюркология, 1983, №6, с.76-90.
119. **Кляшторный С.Г.** Терхинская надпись, Советская тюркология, 1980, №3, с.82-96.
120. **Кляшторный С.Г.** Чоиранская надпись. Сб., Страны и народы Востока, М., 1970.
121. **Кляшторный С.Г. Руническая С.Г.** Эпиграфика Южной Сибири (Наскальные надписи Телсея и Турана), Советская тюркология, 1976, № 1, с.66-70.

122. **Койчубаев Е.К.** Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, «Наука», 1974, 275 с.
123. **Кондратьев В.Г.** Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Л., «Изд-во ЛГУ», 1981, 191 с.
124. **Конкашпаев Г.К.** Казахские народные географические термины, Известия АН Казахской ССР. Серия геогр. наук, вып.3. Алма-Ата, 1951, №99, с.13.
125. **Кононов А.Н.** Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, 255 с.
126. **Кононов А.Н.** К истории русской тюркологии (до XIX в.), Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И.А.Орбели. М.-Л., «Изд-во АН СССР», 1960, с.202-214,
127. **Кононов А.Н.** Опыт анализа термина турок, Советская этнография, 1947, № 1, с.40-47.
128. **Кононов А.Н.** «Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского». М.-Л., «Изд-во АН СССР», 1958, 193 с.
129. **Кормушин И.В.** Лексико-семантическое развитие корня до в Алтайских языках, Сб., Тюркская лексика, М., 1971, с.16-17.
130. **Крегацци Абраам.** Повествование. Критический текст. Пер.Н.К.Корганяна. Ереван, «Изд-во АН.Арм.ССР», 1973, 312 с.
131. Культура и письменность Востока. II, Баку, «Изд-во В.Ц.К.Н.Т.А», Кн.1928, 140 с.
132. **Кызласов Л.Р.** Земледельческое жертвоприношение древнехакасской общины, Советская тюркология, 1987, № 1, с.21-33.
133. **Кызласов Л.Р.** Новая датировка памятников енисейской письменности, Советская археология, М., 1960, № 3, с.93-120.
134. **Кызласов Л.Р.** Новый памятник енисейской письменности, Советская этнография, 1965, №2, с. 104-113.
135. **Кызласов Л.Р.** О датировке памятников енисейской письменности, Советская тюркология, 1965, № 3, с.38-49.
136. **Кызласов Л.Р.** Тува в период Дюркского каганата (VI-VIII вв.), Вестник МГУ, серия IX, 1960, № 1, с.51-76.
137. **Латышев В.В.** Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т.1-11, СПб, «Типография

- Императорской АН СССР», 1904-1906, 454 с.
138. **Малов С.Е.** Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М-Л., «Изд-во АН СССР», 1959, 408 с.
  139. **Малов С.Е.** Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М-Л., «Изд-во АН СССР», 1951, 450 с.
  140. **Массон М.Е.** К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии, Материалы Узкомстариса, вып.6-7, М-Л., 1936, с.5-15.
  141. **Матвеев А.К.** Историко-этимологические изыскания, Уч. Записки Уральского Института Языкознания, Свердловск, 1960, с.32.
  142. **Махмутов А.** Как возник древнетюркский алфавит, Исследования по тюркологии, Алма-Ата, 1969, с.141-147.
  143. **Махпиров В.** Тюркские топонимы в «Дивану лугат ит-тюрк», Советская тюркология, 1983, № 6, с.34-39.
  144. **Мелиоранский П.М.** Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями, Журнал Министерства Народного Просвещения. ч.317, 1898, № 6, с.263-292.
  145. **Мелиоранский П.М.** Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб, 1899, Зап.Вост.отделения Русского арх.общества, XII, вып. П-III, 1989, с.1-144.
  146. **Мизиев Н.А.** О топониме arqu, Советская тюркология, 1985, № 2, с.38.
  147. **Молчанова О.Т.** Морфологические характеристики тюркских географических имен Горно-Алтайской автономной области, Советская тюркология, 1983, № 2, с.32-61.
  148. **Молчанова О.Т.** Переносные и повторяющийся топонимы, Ономастика Киргизии, том.І, Фрунзе, 1985, с.47.
  149. **Молчанова О.Т.** Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск. «Алт.кн.изд-во», 1979, 398 с.
  150. **Мровели Леонтий.** Жизнь картлийских царей. М., «Наука», 1979, 103 с.
  151. **Мурзаев Э.М.** Два топонимических скакета, Советская тюркология, 1977, № 2, с.49.
  152. **Мурзаев Э.М.** Основные направления топонимических исследований. Сб. Принципы топонимики, М., 1964, с.23.
  153. **Мурзаев Э.М.** Словарь народных географических терминов. М., «Мысль», 1984, 653 с.

154. **Мухаммедова З.** Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, «Ылым», 1973.
155. **Насилов Д.М.** О некоторых памятников Минусинского музея, Народы Азии и Африки, № 6, 1963, с.124-129.
156. **Насилов Д.М.** Язык орхоно-енисейских памятников. М., «Изд-во Восточной литературы», 1960, 87 с.
157. **Насилов Д.М.** Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв. М., «Наука», 1974, 101 с.
158. **Никонов В.А.** Введение в топонимику. М., «Наука», 1965, 179 с.
159. **Никонов В.А.** Пути топонимического исследования, Принципы топонимики, М., 1964, с.82.
160. **Пагирев Д.Д.,** Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, Изд.Кавказского Военно-Типографического Отдела, 1913, 530 с.
161. **Пигулевская Н.** Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., «Изд-во АН СССР», 1941, 172 с.
162. **Попов А.И.** Названия народов СССР, Введение в этнонимику, Л., «Наука», 1973, 170 с.
163. **Потапов Л.П.** Алтайский шаманизм. Л., «Наука», 1991, 319 с.
164. **Потапов Л.П.** Новые данные о древнетюркском Ötukan, Советское востоковедение, 1957, № 1, с. 106-117.
165. **Потапов Л.П.** Этнический состав и происхождение алтайцев. Л., «Наука», 1969, 196 с.
166. **Радлов В.В.** Атлас древностей Монголии. Труды Орхонской экспедиции, вып.1-4, СПб, 1892-1899, 118 табл.
167. **Радлов В.В.** Из Сибири. М., «Наука», 1989, 749 с.
168. **Радлов В.В.** Опыт словаря тюркских наречий. тт. I-IV, СПб, I, 1983, II, 1989, III, 1905, IV, 1911, с.1494.
169. **Радлов В.В.** Сибирские древности, вып. 1-2, Материалы по археологии России, № 5, СПб, 1891, с.315.; Материалы по археологии России, № 15, СПб, 1894.
170. **Раджабов А.А.** Об Онгинском памятнике, Советская тюркология, 1970, № 2, с.33-44.
171. **Раджабов А.А.** Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. Автореф. канд.дисс., Баку, 1967, 29 с.
172. **Раджабов А.** Об Онгинском памятнике и о слове Капаган, Уч.Записки Министерство Высшего и Среднего специального

- образования Азерб. Серия языка и литературы. 1966, № 5, с.79-85.
173. **Раджабов М.** Памятник Кюль Тегина, *Tarix və onun problemləri*, 1999, №2, с.47-49.
174. **Рамstedt Г.** Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., «Изд-во иностр.литературы», 1957, 254 с.
175. **Рашид-ад-дин.** Сборник летописей, т.1, кн.1, М.-Л., «Изд-во Акад.наук.СССР», 1952, 222 с.
176. **Рыгладон Э.Р.** Новые рунические надписи Минусинского края, Эпиграфика Востока, IV, 1951, с.87-91.
177. **Ричард Ф.** Наследие Ирана. М., «Наука», 1972, 280 с.
178. **Сендов М.** К вопросу о трактовке понятия уег Sub в древнетюркских памятниках, Советская тюркология, 1973, № 3, с.63-69.
179. **Сат Ш.** Табу и эвфемизмы в тувинском языке, Советская тюркология, 1981, № 5, с.45.
180. **Серебренников Б.А.** О методах изучения топонимических названий, Вопросы языкознания, 1959, № 6, с.37.
181. Словарь географических терминов Западной Сибири. Л., 1970, 101 с.
182. **Стеблева И.В.** К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы, Тюркологический сборник, М., 1972, с.215-216.
183. **Стеблева И.В.** Поезия тюрков VI-VIII веков. М., «Наука», 1965, 148 с.
184. **Стеблева И.В.** Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация раннеклассический в ранний классификационный период. М., «Наука», 1976, 214 с.
185. **Тенишев Э.Р.** Отражение диалектов в тюркских рунических и уйгурских памятниках, Советская тюркология, 1976, № 1, с.27-33.
186. **Тенишев Э.Р.** Тюркская историческая диалектология Махмуда Кашгарский, Советская тюркология, 1973, № 3, с.58.
187. **Толстов С.П.** Древний Хорезм. Опыт ист.-археол. Исследования. М., «Изд-во Москов.Ун-та», 1948, 352 с.
188. **Хасанов Х.Х.** Среднеазиатский географ-филолог XI века, Известия Узбекского филиала Географического общества ССР. Ташкент, 1961, с.34.

189. **Хасанов Х.Х.** Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии, Сб.Топонимика Востока, М., 1962, с.33-39
190. **Шанидзе:** Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, «Известия ИЯИМК, Груз.ФАН СССР», Т.IV, Тбилиси, 1938, с.3-68.
191. **Щаниязов С.К.** К этнической истории узбекского народа. Ташкент, Фан, 1974, 342 с.
192. **Щербак А.М.** Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения, Тюркологический сборник, М., «Наука», 1970, с. 111-134.
193. **Щербак А.М.** Еще раз о монетах с руническими надписями из Минусинска, Вестник древней истории, № 2, 1960, с. 139-141.
194. **Щербак А.М.** Новая руническая надпись на камне, Уч. Зап. Тув. НИИЯЛИ, ВЫП.1X, 1961, с.238-241.
195. **Щербак А.М.** Памятники рунического письма енисейских тюрок, Народы Азии и Африки, № 1, 1964, с. 140-151.
196. **Щербак А.М.** Знаки на керамике и кирпичах из Саркела - Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов), Материалы и исследования по археологии СССР, № 75, 1919, с.362-414.
197. **Ядринцев Н.М.** Отчет о поездке в Монголию и верховье Орхона. СПб, 1896, 351 с.
198. **Ядринцев Н.М.** Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г. по поручению Восточно-Сибирского Отдела Императорского Географического общества, Сборник Трудов Орхонской экспедиции, вып. I, 1892, с.51-113

Alman və ingilis dillərində

199. **Donner O.** Wörterverzeichnis zu den “Inscriptions de l'Ilenissei”, MSFOu, vol. IV, 1892, pp.1-69.
200. **Marguar I.** Die Chronologie der altturkischefef Inschriften. Leipzig, 1898, pp.5-6
201. **Radloff W.** Atlas der Alterhumer der Mongo lov um Aufrage der Kais. Akademie der Wissenschaften tesausagege, en won W.Radloff. St. Peterburg, 1892.
202. **Radloff W.** Die altturkischen Inschriften der Mongoloei? St.Peterbourg, Lief, 1-3, 1894-1895; N.F., 1897; Zw.F.,1899.

203. **Clauson G.** The Ongin inscription, The Journal of the Roual Ariatic Sositu, 1957, pt 3-4, pp. 177-192.
204. **Clauson G.** The origin of the Turkish «runic» alphabet, Arciv Orientalni, № 13, 1970. pp. 51-56.
205. **Clauson G.** Turk, Mongol, Tungus - AM, new series, vol. VIII, 1960, pt 1, pp.105-123.
206. **Thomsen V.** Inscriptions de l'Orkhon. Helsingfors, 1896 (MSFOu, V).
207. **Thomsen V.** Inscriptions de l'Lenissei recueillies et puliices par la Societe finlandasche d'archelogie. Helsingfors. 1899.
208. **Thomsen V.** Turcica. Etudes concernant l'interpretation des inscription turques de la Mongolie et de la Siberie, Samlede Afhandling, Kobenhavn. Bd 3, 1922, pp.92-198.
209. **Thomsen V.** Inscriptions antiques turques de Mongolie et de Siberie, Samlede Afhandling, Kobenhavn. vol.3. 1922. pp. 1-191.
210. **Heikel A.O.** Alteriimer aus dem Tale des Talas, Helsinki, 1918, "Societe de Finno-Ougrienne. Travaux ethodraphiques", № 7.
211. **Howorth.** The Avars, Journal of the Roual Asiatis Sositu, 1899. XXX pp. 721-780

Mündəricat

Ön söz	1
Giriş	3
Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Etimoloji araşdırmalar	5
<i>Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi tarixi</i>	5
<i>Orxon- Yenisey abidələrindəki toponimlərin mənşəyi</i>	16
Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin morfoloji xüsusiyyətləri	82
<i>Leksik üsulla yaranan toponimlər</i>	85
<i>Morfoloji üsulla yaranan toponimlər</i>	88
<i>Sintaktik üsulla yaranan toponimlər</i>	102
Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimlərin yaranmasında iştirak edən etnonimlər və qədim türk sözlərinin Cənubi Qafqaz toponimiyasında əksi	111
<i>Orxon-Yenisey abidələrindəki etnonimlərin Cənubi Qafqaz toponimiyasında əksi</i>	111
<i>Orxon- Yenisey abidələrindəki qədim türk sözlərinin Cənubi Qafqaz toponimiyasında əksi</i>	121
<i>Rəng bildirən sözlər</i>	121
<i>Müsbət və mənfi relyef formalarını bildirən sözlər</i>	127
<i>Təsərrüfat tikintisi, yaşayış yeri və düşərgə bildirən sözlər</i>	129
Nəticə	136
Sözlük	138
İxtisarlar	141
Ədəbiyyat	142

F.e.d., Prof. Sevinc Əliyeva – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin direktoru.

Sevinc Əliyeva 2 iyun 1976-cı ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1992-ci ildə orta məktəbi qızıl medalla bitirmişdir.

1997-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünəslıq fakültəsinin Türkologiya ixtisasını fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

2002-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Orxon-Yenisey abidələrində

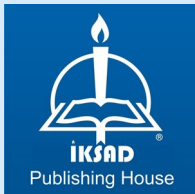
toponimlər” adlı dissertasiya işini, 2017-ci ildə isə “Dədə-Qorqud kitabında feillər” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professorudur.

2000-2015-ci illərdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Gənc Ekspertlər və Ziyalılar Birliyinin sədri, 2016-2020-ci illərdə isə Həmkarlar Təşkilatının sədri olmuşdur. 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli qərarı ilə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yaradılmış Monitoring şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1 noyabr 2018-ci il tarixli sərəncamına əsasən 20 avqust 2020-ci il tarixdə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin direktoru olmuşdur.

60-dan çox elmi məqalənin, 3 kitabın müəllifi, bir sıra elmi kitabların redaktorudur. 40-dan çox Beynəlxalq Konfrans və Simpoziumlarda elmi məqalə və tezislərlə iştirak etmişdir.

F.e.d., Prof. Sevinc Əliyeva Azərbaycan Televiziyasında yayımlanan “Sözün Düzü” verilişinin rəhbəri və aparıcısıdır.

ISBN: 978-625-367-906-4